

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Bereczki Gábor 1928–2012*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszékének vezetőjeként és nevében nekem jutott az a szomorú, de tragikumában is megtisztelő feladat, hogy búcsúztassam felfoghatatlan váratlansággal elhunyt tanárunkat, kollégánkat, sokunk atyai jóbarátját, dr. Bereczki Gábor professor emeritust, a kiemelkedő finnugor nyelvészt, műfordítót, folkloristát, a nagyszerű embert.

Bár mindannyian jól ismerjük, e fájdalmas alkalomból mégis idézzük fel újra röviden elhunyt professzorunk életútját.

Bereczki Gábor 1928. március 24-én született Békésen, ott végezte az elemi iskolát és a gimnáziumot. Már tanuló éveiben kezébe került Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” című kötete, amely egész pályáját meghatározó módon felkeltette benne a nyelvrokonok iránti kíváncsiságot. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a bukaresti egyetemen végezte 1948 és 1952 között. Budapesten Zsirai Miklós és Pais Dezső előadásait hallgatta, Bukarestben pedig a világhírű Emil Petrovici és Iorgu Iordan professzorok tanítványa lehetett. Ezután egy évig a Nyelvtudományi Intézet Magyar Osztályán dolgozott, majd 3 éves leningrádi aspirantúra következett, ahol Bárczi Géza, Pais Dezső és Kniezsa István javaslatára végre közvetlenül is finnugor nyelvészettel kezdetett foglalkozni. Leningrádban alapozta meg legendássá vált cseremiszi nyelvstudását is, olyan, ott tanuló cseremiszi egyetemisták segítségével, akik közül aztán többen is anyanyelvük avatott és elismert kutatóivá lettek. Aspiránsévei alatt többször hallgatta a tartui egyetemen Paul Ariste professzort is. Észtországi útjain ismerkedett meg feleségével, később oly sokunk észttanárával, Mai Kiiskkel is. Az aspirantúra befejeztével még három évig dolgozott tanársegédként a Leningrádi Állami Egyetemen, itt védte meg kandidátusi értekezését is 1958-ban, és innen utazhatott először a Volga-vidékre, a cseremiszekhez. 1959-től oktatott az ELTE Finnugor Tanszékén. Először a Beke Ödön számára alapított II. számú Finnugor Tanszék, majd a két tanszék egyesítése után a Lakó György vezette, mai Finnugor Tanszék docense volt, majd 1979-ben professzori kinevezést kapott. 1973-tól 1986-ig ő volt a tanszék vezetője. 1986-tól 1995-ig az Udinei Egyetemen volt a finnugrisztika rendes egyetemi tanára. Az akadémiai doktori címet 1987-ben nyerte el. 1994

* A 2012. április 20-án elhangzott búcsúztató beszéd kissé módosított szövege.

eleji nyugdíjba vonulását követően is, lényegében az elmúlt tanévig aktívan részt vállalt a finnugor és az észt szakos diákok oktatásában, a doktori képzésben, mindezt 1998-tól már az ELTE emeritus professzoraként. A magyarországi finnugrisztika közép- és ifjabb korú kutatógárdájának zöme a tanítványa volt.

Bereczki Gábor munkássága sokrétű. Mindenekelőtt a volgai finnugor nyelvek – a cseremisiz és a mordvin – egyik legkiválóbb ismerője és kutatója volt. Tudományos pályája etimológiai kutatásokkal kezdődött. Kandidátusi értekezésében a cseremisiz nyelv szókincsében található finnugor elemekkel foglalkozott. „Etimológiai megjegyzések” címmel cikksorozata is megjelent ugyanebben a témakörben. A szókölcsonzések alapján elsőként irányította rá a figyelmet a permi–cseremisiz kapcsolatokra. Nevéhez fűződik Beke Ödön „Mari nyelvjárási szótár – Tscheremissisches Dialektwörterbuch” című munkája kilenc kötetének kiadása is (Szombathely, 1997–2001). Már a hatvanas években megbízható és szilárd eredményeket ért el a cseremisiz és ezen keresztül – a vokalizmusra vonatkozó korábbi nézeteknek éppen a cseremisiz tanulmányozására alapozott felülvizsgálatával – a finnugor hangtörténet kutatása terén. Ilyen irányú kutatásainak legfontosabbika a „Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte” című, kétkötetes monográfiája (Szeged, 1992, 1994), ez volt az a mű, amelyet akadémiai doktori értekezésként is megvédett, s amely nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált mindazoknak, akik a cseremisiz nyelv és általában a volgai finnugor nyelvek hangtörténetét vagy szókincsét kutatják. Bereczki Gábor maradandó teljesítményei közé tartozik továbbá a volgai alapnyelv korábbi koncepciójának felülvizsgálata, e tételét ma már a nemzetközi finnugrisztika is magáévá tette.

A Volga-vidék areális nyelvi viszonyaival már öelötte is foglalkoztak, ám e terület finnugor (mordvin, cseremisiz, votják) és török (csuvas, tatár) nyelvi kapcsolatainak a feltárása és leírása a nyelv különböző szintjein (hangtan, alaktan, mondattan) elsősorban Bereczki Gábor érdeme. E kutatások azért is fontosak, mert magyarázattal szolgálhatnak a magyar nyelv számos jelenségére is. 2002-ben jelent meg Debrecenben ez irányú munkásságát összefoglaló „A cseremisiz nyelv történeti alaktana” című, több mint 300 oldalas műve.

Cseremisiz tárgyú munkái közül kiemelendő még a „Cseremisiz (mari) nyelvkönyv” is (Budapest, 1971). Ennek az egyetemi tankönyvnek lényegesen bővített változata lett aztán a „Chrestomathia Ceremissica” (Budapest, 1990), amely gazdag anyagánál fogva a cseremisiz nyelvet kutató szakemberek számára is fontos forrás- és kézikönyv. És az erre a nyelvre irányuló alapvető művek sora még halálával sem ér véget: cseremisiz etimológiai szótárának kézírata lényegében kész formában várja posztumusz megjelentetését.

Bereczki Gábor érdeklődése és kutatómunkája azonban ezeken a nyelveken kívül kiterjedt a finnugor nyelvtudomány általános, az egész nyelvcsaládot átölelő problémáira is. Az általa írott egyetemi tankönyvek sorában a legszélesebb körben ismert, mert mind a mai napig az ország egyetemlein használatban lévő

mű „A magyar nyelv finnugor alapjai”, mely eredetileg 1977-ben, azután nagyobb anyagra építve és szélesebb tudományos alapokra helyezve második kiadásban 1996-ban jelent meg. Ez az átdolgozott és a legújabb kutatási eredményeken alapuló könyv nemcsak az oktatási célokat elégíti ki, hanem fontos kézikönyv a kutatás számára is. De köszönhetünk neki további egyetemi tankönyveket is, mint a „Fondamenti di linguistica ugrofinnica” (Udine, 1998) és a „Bevezetés a balti finn nyelvészetbe” (Budapest, 2000).

Külön kiemelés érdemel Bereczki Gábor folklorisztikai teljesítménye. Nem túlzás azt állítani, hogy a legújabb kori magyar tudománytörténet legnagyobb szabású gyűjtőútjainak résztvevője volt Vikár László népzenekutatóval társulva, midőn Kodály Zoltán ösztönzésére és támogatásával 1958 és 1979 között a Volga–Káma-vidéken több mint 300 faluban gyűjtöttek cseremisz, votják, mordvin, csuvas, tatár és baskír zenei folklórt, több ezer népdalt. Gyűjtőútjukról minden alkalommal nagy nyelvi és zenei anyaggal tértek haza. A feljegyzésen kívül Bereczki Gábor cseremisz, csuvas és tatár nyelvismerete kellett ahhoz, hogy a nyelvi anyag a magnetofon-felvételekről pontos, fonematikus átírásban kerüljön lejegyzésre. Eddig a cseremisz (1971), a csuvas (1979), a votják (1989) és a tatár (1999) anyag jelent meg külön kötetként. Az első kötetért a szerzőpáros 1976-ban a Magyar Tudományos Akadémia nagydíjában részesült. Az expedíciók megszervezése és lebonyolítása magas fokú felkészültséget, tudósi elhivatottságot, nem csekély fizikai és pszichikai tűrőképességet kívánt. Jellemző Bereczki Gáborra, hogy a gyűjtőút szépségeit és viszontagságait utólag szemléletes, olvasmányos és a rá oly jellemző humoros formában örökítette meg „A Névától az Urálig” (Szombathely, 1996) című útijegyzeteiben.

Nyelvészeti munkásságán kívül Bereczki Gábor az elmúlt fél évszázadban igen nagy energiát fordított a rokon népek irodalmának magyarországi megismertetésére is, amit kultúrpolitikai missziónak tekintett. Ezeket a műveket az oktatásban is kiválóan fel lehet használni. Az észt irodalom elsősorban az ő és tanítványai révén vált ismertté Magyarországon. Több mint 25 kötetet fordított főleg észt és finn, valamint más nyelvekből is; a fordítások mennyisége és minősége felér egy megbecsült irodalmár életművével. Ezenkívül több antológiát is összeállított az észt, finn, cseremisz, mordvin és más nyelvű irodalomból és népköltészetből. Fordításainak, antológiáinak és írásainak magas színvonalát jelzi, hogy különböző kiadóktól (az Európa Kiadótól, a Gondolat Kiadótól és a Corvina Kiadótól) több nívódíjat is kapott, összesen nyolcat. Mindemellett rendkívül fontos szerepet játszott az utóbbi évtizedekben a magyar–észt kapcsolatok fejlesztésében. Fájdalmas vesztesége tudományunknak és kultúránknak, hogy nagyszabású vállalkozását, az észt–magyar nagyszótárt, melyből több mint 2000 oldalt készített el, már nem adatott bevégeznie. Erkölcsi kötelességünk, hogy megtaláljuk e munkájának méltó folytatóit, és utolsó nagy művét, posztumusz

ajándékát eredeti és választott hazája tudományának és közművelődésének, napvilágra segítsük.

Hadd emlékezzem meg Bereczki Gáborról mint egykori – ha nem is közvetlen – elődömről is a tanszékvezetői poszton. Bereczki Gábor sokat tett azért, hogy az utóbbi évtizedek során tartalmilag és diszciplinárisan kibővült finnugrisztika mindenoldalúan megmutatkozzék a Finnugor Tanszék tevékenységében is. 13 évnyi tanszékvezetői munkálkodása idején a tanszék személyi állománya is bővült, ugyanekkor kezdte meg munkáját a finn szak is. Ez időszak alatt – nem kis mértékben az ő imponáló tanári és vonzó emberi tulajdonságainak és a tanszék belőle is sugárzó családias légkörének köszönhetően – a hallgatóság soraiban megnőtt a finnugrisztika iránti érdeklődés, a szakos hallgatók száma. Amikor kezdő tanszékvezetőként tanácsot kértem tőle a saját tapasztalatáról, a rá jellemző szerénységgel és humorról csak valami ilyesmit mondott: „az én érdemem csak annyi, hogy hagytam az embereket dolgozni, és ha volt valami jó kezdeményezés, nem álltam útját”. Kételyünk sem lehet, hogy valójában ennél sokkal többet adott ő a tanszékének.

Bereczki Gábor – megérdemelten – egy sor kitüntetés tulajdonosa volt. Nem mintha ezek a címek jelezték volna tudósi és emberi rangját, ő inkább azok közé tartozott, akik rangot adnak a címnek. Soroljuk fel mégis a legfontosabbakat: a Tartui Egyetem díszdoktora volt, a Nemzetközi Finnugor Kongresszusok Állandó Bizottságának tagja, a helsinki Finn Irodalmi Társaság és a Kalevala Társaság tiszteletbeli tagja, a finnországi Ponkala Alapítvány kitüntetettje, 18 éven át a Magyar–Észt Társaság elnöke, a finn Fehér Rózsa Lovagja rendjel II. fokozatának és az észt Mária Országá Keresztje-rendjel III. fokozatának kitüntetettje. 2003-ban elnyerte a Mari Köztársaság Állami Díját, 2005-ben pedig a Mariföld Kiváló Tudományos Kutatója címet. Legmagasabb magyar kitüntetése a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje volt, melyet 2003. augusztus 20-án nyert el. Fájdalmas és most már jóvátehetetlen mulasztása viszont szakmai és állami közéletünknek, hogy a sokszori felterjesztés ellenére Bereczki Gábor nem nyerhette el a Széchenyi Díjat, melyre már évtizedekkel ezelőtt is méltó lett volna.

Számára mindazonáltal tudományos teljesítményének nem hivatalos elismerése, hanem létrehozása volt fontos. Az igazi elismerést nap mint nap érezhette munkatársainak, tanítványainak, pályatársainak iránta megnyilvánuló megbecsülésében. Mindez nemcsak, sőt talán nem is elsősorban tudósi művének szólt, mely akár távolságtartó tiszteletet is kiválthatott volna, sokkal inkább Bereczki Gábor szeretetre méltó lényének visszfénye volt. Emberi vonásai közt hangsúlyozottan említendő közvetlen, barátságos modora, a mások iránti derűs megértés, tolerancia és igen kedves humora. Azon ritka emberek közé tartozott, akiknek talán csak barátai és tisztelőik voltak, ellensége aligha akadhatott. A tudományban is legfeljebb vitapartnerekkel állhatott szemben, akiknek nézeteit mindig tisztelte, de sohasem annyira, hogy a maga csendes, de meggyőző módján ki

ne álljon a saját véleménye mellett. Tanárként pedig – s erről saját tapasztalomból is kezeskedhetem – ment volt minden manírtól, fölényességtől; mester, idősebb kolléga, atyai jóbarát volt egy személyben, aki önzetlenül segítette mindenkori és volt hallgatóit pályájukon, soha, semmilyen vizontszolgálatot nem igényelve ezért. Jó ember volt, a szó legegyszerűbb és legmélyebb értelmében.

Most, hogy búcsúznunk kell Tőle, csak testi valójában bocsátjuk el. Hamvai kívánsága szerint szeretett észtországi tanyájának közelében, Mihkli falu temetőjében nyugszanak majd. Műveivel, tiszteletre és szeretetre méltó egyéniségének emlékeivel azonban továbbra is velünk marad, ott lesz mindennapjainkban. Tudos elődként és legendaként.

Tisztelt Berczki Gábor Professzor Úr, Tanár Úr, Gábor Bácsi, Gábor Bátyánk, kedves Gábor – nyugodj békében!

Havas Ferenc

Szépe György (1931–2012)

2012. szeptember 12-én eltávozott körünkből a mai magyar nyelvésztársadalom egyik nagy öregje. E szűkszavú közlés alanyának és állítmányának értelmezése egyaránt pontosításra szorul. Az „öreg” minősítés csupán az elhunyt korára vonatkozik, nem fejezi ki személyiségének mindvégig őrzött fiatalos nyitottságát, dinamizmusát. Az „eltávozott” állítmány is csak fizikai valóságként értendő, mert közöttünk marad írásaiban rögzített munkásságának, előadásainak, munkatársaival, tanítványaival folytatott beszélgetéseinek maradandó hatása, tenni vágyó, segítőkész, derűs alakjának emléke.

Szépe György 1931-ben született Nagykőrösön. Egyetemi tanulmányait Debrecenben kezdte el, majd Budapesten fejezte be. Egyetemi éve alatt olyan kiváló tudósok hatottak rá, mint Hankiss János, Karácsony Sándor, Koczogh Ákos, a nyelvészek közül Bárczi Géza, Pais Dezső, Papp István, Papp László. E névsor is erősíti annak megállapítását, hogy Szépe, noha nem zárkózott el a formális vagy logikai ihletésű nyelvészeti irányzatoktól, sőt részben művelte is azokat, mindvégig olyan embertudománynak tekintette a nyelvészetet, amely lényegét tekintve elszakíthatatlan az egyéni és a társadalmi tudattól.

1953-ban szerzett magyar–francia szakos tanári diplomát, 1969-ben bölcsész-doktorátust, 1972-ben kandidátusi fokozatot, 2008-ban nyerte el az MTA doktora címet.

Az egyetem elvégzése után először a nagykanizsai gépipari technikumban működött mint magyartanár, egyben kollégiumi nevelőtanár és amatőr kosárlabdaedző. Ez utóbbi funkciók azért érdemelnek említést, mert vélhetően itt kezdett kibontakozni az a képessége, hogy ihletője, szervezője és irányítója legyen a csapatmunkának. 1953–1994 között főállásban – csoport–, majd osztályvezetőként –, majd 2001-ig tanácsadóként dolgozott az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Közben az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékén, majd a Zsigmond Király Főiskola Nyelvtudományi Tanszékén is tanít. 1982-től a Pécsi Tudományegyetem professzora, nyugdíjazása után professzor emeritusa. A pécsi egyetemen beindult fejlesztési és innovációs erőfeszítések egyik kulcsfigurája, az újonnan szervezett Nyelvi és Kommunikációs Intézet igazgatója, a létrehozott alkalmazott nyelvészeti program vezetője. Kiváló angol, francia, német, olasz, orosz, spanyol nyelvtudása révén korán bekapcsolódik a nyelvtudomány nemzetközi vérkeringésébe. 1967-ben vendégelőadó a New York-i Columbia egyetemen, később az újvidéki egyetemen, a belgiumi Postuniversitaire Centrumban, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetemen; Fulbright-ösztöndíjasként magyar nyelvészetet tanít a Rutgers egyetemen.

Évtizedeken keresztül tevékeny részvevője a hazai és külföldi tudományos közéletnek. 1973–1980 között tagja, ill. titkára az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottságának; 1980–1990 között titkára a TMB Nyelvészeti Szakbizottságának; a Magyar Szemiotikai Társaság tiszteleti tagja; egyik alapító tagja a Magyar Kommunikációtudományi Társaságnak; alapító elnöke a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének (1990); 1982–1990 között egyik országos alelnöke a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnak; a Modern Nyelvoktatás c. szakfolyóirat alapító főszerkesztője (1995). A külföldi tudományos szervezetek közül 1972–1978 között alelnöke az Association Internationale de Linguistique Appliquée-nek, 1988–1994 között főtitkára a Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes-nak.

Szépe Györgynek úttörő érdemei vannak a modern nemzetközi nyelvtudomány eredményeinek hazai megismertetésében anélkül, hogy elvetette vagy leki-csinyelte volna mindazt, amit annak idején Bárczitól és Paistól tanult, és anélkül, hogy neofita buzgalommal és arroganciával hirdette volna a mindenkori legújabb elmélet „egyedül üdvözítő” voltát... Nem kötelezte el magát sem egyik, sem másik paradigma mellett, vállalva az ezzel járó kockázatot is: aki két szembenálló vár között kívánja művelni a maga kertjét, az számíton arra, hogy mindkét irányból löni fognak rá...

Állítása szerint Szépe sosem tekintette magát „főhivatású általános nyelvésznek” (Doktori tézisei, 20). A kifejezés finom iróniája mögött komoly tartalom rejlik: az a felismerés, hogy az általános nyelvészet a nyelv szerkezetének, működésének és ezek történetének törvényszerűségeit, sajátos jellemzőit kutatja, amelyek a jelenségek szintjén az egyes nyelvekben ragadhatók meg és ír-

hatók le. Vagyis minden valamirevaló nyelvész egyben általános nyelvész is kell, hogy legyen; a „főhivatású” általános nyelvész viszont hasonló az olyan zeneesztétához, aki egyetlen hangszeren sem játszik...

1963-ban jelent meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányok kiadványsorozat első kötete; a sorozat ötlete Telegdi Zsigmondtól származott, Szépe György pedig szinte valamennyi kötet megszületésénél bábáskodott mint szerkesztő, lektor, s nem utolsósorban mint szerző. Alighanem az ÁNyT volt az elmúlt fél évszázad legszínvonalasabb magyar nyelvészeti kiadványsorozata; szerepelni benne, akár csak egy recenzió erejéig, önmagában rangot és elismertséget jelentett. A sorozat érdeme többek között az is, hogy a szerzőknek sem nemzedéki, sem „paradigma szerinti” különállására nem volt tekintettel, egyedül a minőséget követelte meg a benne publikálóktól. Külön említést érdemel a VI. kötet (1969), amelyben Szépe Az alsóbb nyelvi szintek leírása címmel első ízben alkalmazta alkotó módon a magyar nyelvre a generatív fonológia klasszikus változatának leíró módszerét; napjainkban az újabb hazai afáziakutatások eredményei is az ő megállapításain alapulnak (vö. MNy 2007: 142–147).

A hazai általános nyelvészet lépéstartása a nemzetközi tudománnyal nem volt egyenletes ritmusú. Az első összefoglalás, Rubinyi Mózes 1907-ben megjelent Általános nyelvtudománya Wundtig bezárólag követte a nemzetközi tudományt. Gombocz Jelentéstanában már érezhető Saussure hatása, noha a Cours csak 1967-ben jelent meg magyarul. Laziczius magányos hírnökként hívta fel a figyelmet a Saussure utáni korszak egyik legfontosabb irányzatára, a prágai iskolára. Antal László törekvését az amerikai deszkriptív nyelvészet bemutatására jobbra bizalmatlanság fogadta. Aligha túlzás, ha azt állítjuk, hogy Szépe következetes és átgondolt szerkesztői és szervezői tevékenysége nyitott szélességében és mélységében egyaránt jelentős utat a nemzetközi nyelvtudomány korszakos modern irányzatainak hazai megismertetéséhez. Az általa válogatott, szerkesztett és magvas bevezetésekkel ellátott A nyelvtudomány ma (1973) c. antológia a strukturális, matematikai, generatív nyelvészet fontos dokumentumai mellett olyan jelentős tudósokat is megszólaltat magyar nyelven, mint Hymes, Labov, Martinet, Borisz Uspenszkij, Weinreich és mások. Egy másik, általa Pap Mária közreműködésével gondozott szöveggyűjtemény, a Társadalom és nyelv (1975) elsőnek jelenteti meg magyarul a modern szociolingvisztika kiváló nyugati és keleti művelőit. A Horányi Özsébbel együtt válogatott és bevezetett A jel tudománya c. gyűjtemény (1975) a szemiotika kialakulását, gyors elterjedését és széles alkalmazási lehetőségeit mutatja be. Ezek a kötetek kutatók, tanárok, egyetemi hallgatók több nemzedékének szolgáltak és szolgálnak mai is kiindulási és tájékozódási alapul munkájukhoz. Szervesen kapcsolódik e gyűjteményekhez az a két kötet, amelyben Fónagy Iván közreműködésével a 20. század kiemelkedő nyelvésze és filológusa, Roman Jakobson néhány fontos tanulmányát publikálja (Hang – jel – vers 1969, A költészet grammatikája 1982), továbbá két külföldön

élő neves magyar nyelvész, Lotz János és Sebők Tamás munkásságának bemutatása. Kevésbé ismert tény, hogy Szépe a Gondolat Kiadó lektoraként és informális tanácsadójaként szorgalmazta Apreszjan, Lotman, Marcus, Sapir, Zsirmunskij és más kiváló tudósok munkáinak megjelentetését.

A nyelvtudomány alkalmazott nyelvészetként ismert ágazata nálunk sokáig nehezen meghatározható, diffúz jelenségnek számított, illetve többnyire a nyelvoktatás módszertani kérdéseire korlátozódott. Pedig voltak érdemes előzmények. Simonyi Zsigmondról Bárczi állapította meg, hogy „Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása”. (Idézi Tamás Lajos. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp. 1958: 42.) A modern alkalmazott nyelvészet bemutatásának és szervezeti kiépítésének úttörő érdeme azonban Szépe Györgyé. (Egyébként ő is említi más hazai nyelvészek ez irányú munkásságát, többek között Fodor István Mire jó a nyelvtudomány? c. ki-tűnő monográfiáját. Balassi Kiadó, Bp. 1968, 2001.) Szépe meghatározása szerint az alkalmazott nyelvészet funkciója elsősorban „viszony a nyelvet felhasználó bármely tudomány (szakma) és az adott társadalom bizonyos feladatai között – elsősorban a feladatok (mint problémák) tanulmányozásának, ... illetve megoldásának érdekében” (Doktori tézisei, 7). Leszögezi, hogy az alkalmazott nyelvészet mint olyan nincs elkötelezve egyetlen újabb vagy régebbi nyelvészeti irányzat mellett sem. Munkásságának ezt a részét is a legjobb értelemben vett (társadalmi) hasznosság pátozsa vezérli.

Alkalmazott nyelvészeti tevékenységében természetesen nagy hangsúlyt kapnak az idegen nyelvek oktatásának kérdései. E helyütt nehéz lenne felsorolni mi mindennel járult hozzá az idegennyelv-oktatás ügyének előremozdításához. Ezzel együtt mindig nagy figyelmet szentelt az anyanyelvi nevelés kérdéseinek. Számos írásában és előadásában foglalkozott egy „hosszanti” (az óvodától a tanárképzésig tartó) anyanyelvi nevelési modell kidolgozásával. Álláspontja szerint az iskolában nemcsak tudományosan érvényes és közérthető grammatika tanítására van szükség, hanem a megfelelő korban a nyelvről szóló tudomány alapjainak átadására is. Tegyük hozzá, hogy ha már az iskolában tudatosulna, hogy egy idegen nyelv elsajátítása valójában tudatunk egész kifejező kapacitásának átrendeződését jelenti, bizonyára megnehezülne a dolga a „könnyű” és „gyors” nyelvtanulást reklámozó vállalkozásoknak, melyek sok hiszékeny embernek okoznak csalódást.

Ismeretesek Szépe György érdemei a magyar mint idegen nyelv oktatásában. E tevékenysége főleg pécsi korszakához kapcsolódik. Irányítása mellett került az egyetemen bevezetésre a „Magyar mint idegen nyelv / hungarológia” a szaktárgyi alapképzésben, később mint a magyar szakon belüli specializáció, majd pedig mint akkreditált egyetemi alapszak és doktori alprogram. Itt indult meg a Hungarológiai Évkönyv sorozat is.

A nyelvművelés vonatkozásában elsősorban elvi álláspontja érdemel figyelmet. Akadémiai doktori értekezésének 10. oldalán olvassuk: „... a nyelvvel való foglalkozás sok célja között jogos a normatív megközelítés, vagyis a nyelvművelő gyakorlat. Egy adott nyelvi közösségnek, egy területi–igazgatási szervezetnek, egy kulturális térségnek szüksége van saját kommunikációs egységének biztosítására”. Ez világos beszéd, és határozottan szemben áll a felfogással, amely igyekszik kirekeszteni a nyelvművelést a nyelvtudomány köréből. Egy adott emberi közösség gazdasági, társadalmi és kulturális életének elsőrendű közege és eszköze a nyelv, amelyet „karbantartani” kell, azaz folyamatosan igazítani a változó körülményekhez és szükségletekhez, akárcsak az iparban a gépeket, az orvosi gyakorlatban a műszereket stb. Hol tartanánk ma, ha a reformkori nyelvújítók elmulasztották volna nyelvünk „nagyjavítását”? Vajon éppen ma mondanánk le a nyelvművelésről, amikor a világ példátlanul gyors ütemű technikai és tudományos fejlődése nap mint nap pontos és közérthető új nyelvi kifejezéseket igényel? Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Szépenek egy fontos gondolata: „Az egyén szempontjából a fölemelkedés (ma úgy mondanánk, hogy „függőleges társadalmi mobilitás”), illetve a beilleszkedés egyik fő eszköze (s ugyanakkor mutatója) egy sztenderdizált nyelvi változat használata” (Doktori tézisei, 10). Ez is világos beszéd, amely szemben áll a dogmatikusan liberális (vagy inkább anarchikus?) hadakozással a különböző nyelvhasználati változatokat beszélők úgymond stigmatizálása ellen. Ez az „antistigmatizációs” buzgalom valójában csúsztatást rejt magában, ugyanis nem a standard nyelvhasználat megerősítése ellen kellene hadakozni, hanem annak érdekében, hogy a társadalom minden rétege számára lehetőség nyíljon a szabatos és kulturált nyelvi kommunikáció készségének megszerzésére. Attól még senki sem lesz „antidemokrata”, ha nem szívesen hall a parlament padsoraiból, a tévé képernyőjéről vagy akár a tanári katedráról „suk-süközést” és egyéb „stigmatizált” nyelvi jelenséget.

Szépe sokoldalú tevékenységének időrendben legutóbbi területe a nyelvpolitika, az emberi nyelvi jogok kérdésköre. A nyelvpolitika olyan problémákkal foglalkozik, amelyekkel az egyes ember vagy egy egész népcsoport a mindennapi élet nyelvhasználatában szembesül. A nyelvi politika fontos aspektusa a nyelvi jogok kérdése. Ezek szerves részét alkotják az egyetemes emberi és polgári szabadságjogoknak, amelyeket még a 18. században a francia polgári forradalomban, illetve egyidejűleg az Amerikai Egyesült Államokban határoztak meg, újabban pedig 1975-ben az ún. Helsinki Zárónyilatkozatban nyertek megerősítést és további kiterjesztést a kulturális javakhoz való hozzáférhetőség jogára, valamint az információhoz és kommunikációhoz való jogokra is. A múlt század 80-as éveinek végétől kezdve Szépe György személyes szakértőként vett részt egy sor idevágó nemzetközi találkozón, illetve nyelvi jogi dokumentumok megfogalmazásában. Ezek közül nevezetesebbek az Európai Kisebbségi Charta

(1992), a Barcelonai Nyilatkozat (1995), valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet ajánlásai (1996–1998). Mi magyarok kiváltképpen tapasztaljuk, hogy a nyelvi jogok szabatos meghatározásának és érvényesítésének mekkora jelentősége van napjaink világhelyzetében, nem utolsósorban a Kárpát-medencében. Szépe ez irányú vizsgálódásai és megállapításai értékes segítséget nyújthatnak mindazoknak, akik az Európai Unió különböző intézményeiben képviselik hazánkat.

Sem itthoni közéleti tevékenysége, sem széles körű külföldi elismertsége nem tették Szépe Györgyöt önteltté, nehezen hozzáférhetővé. Távol állt tőle az „önfényezés”, nem voltak „highbrow” professzori allűrjei. Munkatársaihoz, tanítványaihoz fűződő viszonyát közvetlenség és segítőkészség jellemezte. Egyik pécsi kollégája, Szűcs Tibor találóan így jellemzi: „Mindig tudta, kinek mire van szüksége éppen: segítő közbenjárásra, szakmai eligazításra, szakirodalmi ajánlásra, könyvkölcsönzésre, témavezetői iránymutatásra, baráti jó tanácsra vagy egyszerűen egy kedves szóra a hozzá betérőnek. A legnemesebb értelemben határozottan menedzselte kollégáit és tanítványait. Különleges érzéke volt a tehetség fölfedezéséhez, majd pedig tereléséhez. Valóságos intézmény volt maga” (<http://www.pte.hu/hirek/2796>). Közeli munkatársával, Horányi Özsébbel folytatott beszélgetésben ő maga így vallott: „... én akkor is igyekszem segíteni a hozzám fordulókat, ha másként gondolkodnak, mint én (s ilyen esetekben elfogadom másoknak a segítségét is)... generációs kötelesség, hogy a következő nemzedéket segíteni kell.” (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások. 63. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. Bp. 2000: 19.)

Szépe György nem hagyott maga után valamely szűkebb tárgykört felölelő vaskos monográfiát, ám életpályája egészében nagy szabású szintézist valósít meg: korábbi korok eredményei őrzésének és új irányzatok bemutatásának, elméletnek és alkalmazásnak, kutatásnak, oktatásnak és szervezésnek példamutató szintézisét. E szintézis ösztönző hatását szeretetreméltó személyiségének varázásával együtt őrizzük emlékezetünkben.

Péter Mihály

**Róna-Tas, András – Berta, Árpád:
West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II.**

Turcologica. Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 1494 oldal.

A bemutatandó mű a magyar nyelv török jövevényszavainak a magyar és egyetemes történeti nyelvtudomány 21. századi, legmodernebb színvonalán álló nyelvtörténeti feldolgozása, mely kiegészül a tárgyalt szavak etimológiai értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges török és magyar nyelvtörténeti és finnugrisztikai háttérkutatásokkal úgy, hogy ezekkel együtt alkot egyedülálló, monumentális szintézist. A 2011-es megjelenéssel több mint tíz éves kutatási periódus zárult le, melyben a kötet szerzőin kívül Berta Árpád halála után Károly László, a Mainzi Egyetem docense vett részt, de az előkészítő munkafázisokban közreműködtek a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékének munkatársai csakúgy, mint az MTA – Szeged Turkológiai Akadémiai Kutatócsoport tagjai. Ahhoz, hogy e komplex mű eredményeit és jelentőségét érdemben meg lehessen ítélni, szükséges a téma kutatásában a magyar turkológia által bejárt utat legalább vázlatosan áttekinteni.

A magyar nyelv török jövevényszavainak a kutatása, mondhatni, egyidős az összehasonlító-történeti nyelvtudománnyal. Tudósok sorának (Fischer 1747, Gyarmathy 1799, Horváth 1833, Vámbéry 1870, Budenz 1873, Szinnyi 1920, Munkácsi 1882, 1884, 1902 és sok más) mintegy másfél évszázad során keletkezett, a török–magyar nyelvviszonyt és egyes török–magyar szóegyezéseket tárgyaló tanulmányai vezettek el a problémakör első monografikus feldolgozásához, mely Gombocz Zoltán nevéhez fűződik. Gombocz korszakos jelentőségű műve, a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” (Gombocz 1912) a mai történeti turkológia és a török–magyar kontaktológia számára a kutatástörténeti origó. E műtől veszi kezdetét a magyar nyelv török jövevényszavainak hangtani kritériumokon nyugvó, három (korai, honfoglalás előtti, „középső” kun-kipcsak és az oszmán-török hódoltságkori) időrendi rétegbe való sorolása. Innen datálódik, hogy módszertanilag a csuvas nyelvnek, mint a hajdani, általa bulgár-töröknek nevezett donornyelv feltételezett egyenes ági leszármazottjának kiemelt szerep jut a korai rétegbe tartozó szavak etimológiai argumentációja során, továbbá itt jelenik meg a gondolat, hogy a magyar nyelv korai török jövevényszavai alkalmasak a bulgár-török hangtörténet őtörök kori, legfontosabb hangváltozásainak a szemléltetésére.

Gombocz műve a 20. század szinte minden turkológusát újabb és újabb etimológiák felállítására inspirálta, de az igazi nagy előrelépés a téma átfogó vizsgálatában Ligeti Lajos életművében tárul fel. Ligeti feladatának tekintette, hogy felrajzolja minden egyes vizsgált magyar szó teljes török nyelvtörténeti és nyelv-

földrajzi hátterét (ezek esetleges altaji összefüggéseivel együtt), és mérlegelje a valószínű donornyelvi hangalakokat. Ugyanakkor a pontos donornyelvi rekonstrukciót rendszerszerűen nem vállalta. Kifinomult mikrofilológiai módszertanával, mely a történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazásából és a változatos írású nyelvemlékek adatainak írásképi és hangtörténeti elemzéséből állt össze, a magyar nyelv török jövevényszavai vonatkozásában a 20. század 20-as és 60-as évei között a legteljesebb török szótörténeti dokumentáció-sorozatot alkotta meg cikksorozat formájában, mely később két kötetben 480 és 430 oldalon összefoglalva, ótörök eredetű személynevek kutatásával kiegészítve külön is megjelent (Ligeti 1977, 1979).

A 60-as évek elejétől ezzel párhuzamosan folyt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz) kiadásra való előkészítése, majd három kötetben való megjelentetése (Benkő 1967–1976). E kollektív alkotásban a magyar nyelv török jövevényszavai szócikkeit Kakuk Zsuzsa állította össze, a szaklektor Ligeti Lajos volt. A TESz szótörténeti szintézisgyűjtemény jellegénél fogva alkalmas volt a témában való továbblépésre. Egy helyütt állt rendelkezésre valamennyi, időközben feltárt, török eredetűnek tartott jövevényszó a teljes török adatbázissal, ami kiegészült a magyar alakok történeti és nyelvjárási forrásadataival, vagyis a párhuzamos magyar adatbázissal. Ez az adatbőség tette lehetővé az átdó alakok rekonstrukcióját, és hozta felszínre azt a meglepő tényt, hogy a török jövevényszavak túlnyomó többsége nem hordoz csuvasos hangtani kritériumokat, illetőleg hogy korábban csuvasosnak minősülő jelenségek (pl. a gyakran előforduló szóvégi gutturálisok spirantizálódása) valószínűen török–magyar párhuzamos változás eredményei. Ligeti felfogása szerint ami formálisan nem csuvasos, az nem bulgár-török eredetű. Bizonytalanná vált a donornyelvi azonosítás. A TESz végül megkülönböztet csuvasos jellegű ótörök jövevényszavakat, ótörök eredetű jövevényszavakat és valószínűen ótörök jövevényszavakat, a török alakok szóképzési sajátosságaival pedig egyáltalán nem foglalkozik.

E helyzet következményeképpen is értelmezhető, hogy Ligeti a következő nagymonográfiájában (1986) a hangsúlyt a csuvas elődje mellett donornyelvként szóba jöhető egyéb (oguz és kipcsak) török nyelvek hangtani kritériumainak a bemutatására, a török–magyar nyelvi kapcsolatok történeti hátterére, időrendjére, a török és a magyar hangtörténet konvergens fejlődésére helyezi. Tárgyalja a török jövevényszavak magyar morfémákkal történő szóképzését, viszont a donornyelvi alakok morfológiai szerkezetének feltárásában Doerfer (1963–1975), Clauson (1972) és Räsänen (1969) török etimológiai munkáira támaszkodik. Az 1986-os monográfia az átvételek korának kérdésében hoz újat, a kölcsönzések időrendjét Ligeti kiterjeszti az Árpád-korra. De Ligeti minden igyekezete ellenére sem oldja meg a donornyelvi problematikát, hiszen nem tudja áthidalni azt az űrt, ami máig létezik a török nyelvcsaládon belüli nyelvi ágak, nyelvek és nyelvjárások differenciálódásának pontos történeti rekonstrukciója terén. Ennek hiányában

pedig fel sem vehette azt a kézenfekvő kérdést, hogy a magyar nyelv ótörök jövevényszavai, mint a magyar nyelvtörténet legkorábbi élőnyelvi forrásai, milyen információkat szolgáltatnak az ősmagyar nyelvről, és pontosabban hogyan rekonstruálható a két, egymással érintkezésbe lépő nyelvi rendszer fonológiai opozíciós szerkezete.

A magyar nyelv török jövevényszavait végül a TESz német nyelvű, átdolgozott kiadása (EWUng) tartalmazza. De annak ellenére, hogy a korábbi művekhez képest a történeti turkológia (vö. pl. Dankoff – Kelly 1982–1985, Erdal 1991), a bulgár-török nyelvi ág (vö. Róna-Tas 1982, 1986¹) és a kontaktusnyelvészeti metodológia (vö. Johanson 1992) kutatása hatalmasat lépett előre, az EWUng csak az újabb keletű etimológiai szakirodalom feldolgozása szintjén újult meg.

Mindezek után került sor a most bemutatandó könyv koncepciójának kidolgozására. Az ismertett előzmények alapján nyilvánvaló volt, hogy az új feldolgozásnak melyek lesznek a megkerülhetetlen, újonnan megoldandó feladatai. A legelső ezek között a donornyelv meghatározása, de ugyanilyen jelentőségű a szavakban visszatükröződő történeti szóképzési modellek meghatározása.

A monográfia címe nagyon sokatmondó. Azzal, hogy a szerzők főcímnak tették meg a nyugati ótörök nyelvet, és csak alcímként jelenik meg a magyar nyelv török jövevényszavainak a témája, állást foglalnak amellett, hogy a figyelem középpontjában a nyugati ótörök nyelv leírása áll, mely a magyar nyelv török jövevényszavai mint nyelvi forrás alapján történik. Ez azt is jelenti, hogy a nyugati ótörök a donornyelv. A nyugati ótörök fogalmát Róna-Tas András egy 1998-as cikkében fejtette ki. Ezek szerint ez nem más, mint az 5. századtól a tatárjárásig Kelet-Európában és a hozzá csatlakozó régiókban (mint pl. a Kaukázusban) beszélt, tehát területi alapon meghatározott ótörök kori nyelvváltozat, mely nem homogén, hanem korábban létrejött nyelvek és nyelvjárások laza szövetsége, és amelynek tagjai egy tágas, de közös területen egy hosszú időintervallumon belül kölcsönös érintkezések eredményeképp közösen vesznek részt bizonyos nyelvi változásokban (Róna-Tas 1998: 619–620). A donornyelvnek illetően felfogása azt jelenti, hogy a feldolgozás módszere csakis szigorúan induktív lehet, ahol a magyar adatok mint nyelvi tények szolgáltatják a vizsgálat kiindulópontját – nem pedig fordítva, ahogy az korábban többször megtörtént: voltak, akik különböző török nyelvi ágakból dokumentált szavak hangalakjához kísérelték meg hozzárendelni a magyar megfelelőket. A szerzők a magyar hangalakokból, ezek hangtani, szerkezeti, alaktani elemzéséből jutnak el előbb a recipiensnyelvi változathoz, majd a török átadó alakokhoz és azok sajátosságaihoz, melyek összességéből kirajzolódnak a nyugati ótörök nyelvet térben és időben strukturáló izo-

¹ A magyarországi turkológia bulgár-török tárgyú válogatott, annotált bibliográfiáját l. Dmitrieva – Agyagási 2000.

glosszák. Ilyen vizsgálati módszerre építve valósítható meg a monográfia összes többi újonnan megoldandó feladata: az ősmagyar és ótörök hangrendszer rekonstrukciója, a nyelvi érintkezések korszakolása, a donornyelvi és recipiensnyelvi alakok hangtani rekonstrukciója, a jövevényszavakban előforduló török történeti szóképzési modellek rekonstrukciója. Mindezen feladatok elvégzésének természetesen feltétele egy olyan etimológiai adatbázis, amely a magyar irodalmi, nyelvjárási, nyelvtörténeti adatokon túl tartalmazza a tárgyalt magyar szavaknak a teljes török nyelvcsaládból, minden nyelvtörténeti korszakból, az összes ma ismert írott és szóbeli forrásból elérhető valamennyi adatát.

A mű felépítése a következő: az I. kötetben első fejezetként kapott helyet a bevezetés, mely a mű terjedelmes mivoltára való tekintettel maga is terjedelmes. Tartalmazza a kutatástörténeti áttekintést – külön a magyar nyelv török jövevényszavaira vonatkozóan (3–11), és külön a török történeti lexikológia tárgyában (11–17). Ezt követi a második fejezet, a nyelvi érintkezések történeti hátterének a bemutatása (19–39), mely fejezeten belül a szerzők szólnak a törökök Kelet-Európában való megjelenéséről, az irániak, a gótok és a szlávok megjelenéséről, valamint a magyarok ideérkezéséről. A magyarokkal kapcsolatban tárgyalják a magyaroknak a forrásokban található elnevezéseit, a magyarokról szóló korai írott forrásokat, és a magyarok kelet-európai vándorlásait. Végül áttekintést kapunk a Kárpát-medencéről a honfoglalás előtt, és a török–magyar kapcsolatokról a Kárpát-medencében a honfoglalás után. A 3. fejezet az etimológiai szójegyzék, a lexikon szerkezetét taglalja (41–49). Az I. kötet 4. fejezete a Lexicon, mely az A–K betűs szócikkeket tartalmazza (53–618).

A II. kötet a Lexicont folytatja, az L–Z betűs szócikkek a 619–1008. oldalon foglalnak helyet. A monográfia ötödik fejezete a magyar nyelv történeti fonológiáját tárgyalja (1011–1069). A hatodik fejezetben kerül sor a nyugati ótörök nyelv fonológiai rekonstrukciójára, ami a magyar adatok alapján történik, ezért a fejezet címe: nyugati ótörök és magyar (1071–1146). A hetedik fejezet címe kérdés: Ki, hol és mikor beszélt a nyugati ótörököt? (1147–1176). E fejezeten belül külön hangsúlyt kap a tér és az idő, a kultúra és a gazdaság problematikája, és néven vannak nevezve azok az etnikai csoportok, amelyek ezen a nyelven beszélhettek: az avarok, a dunai-bulgárok, a bulgárok és a kazárok. A monográfia további négy fejezetét a tudományos apparátus alkotja. Ezek tematikus szólisták és indexek, melyek között az elsőben a korábbi irodalomban töröknek tartott, de a monográfia szerzői által elutasított etimológiák vannak felsorolva (1179–1238). Majd következik az idézett keleti ótörök szavak indexe (1239–1251), a tárgyalt nyugati ótörök szavak indexe (1252–1260), az idézett mongol szavak indexe (1261–1271), a magyar nyelv finnugor eredetű szavainak válogatott jegyzéke (1272–1293), a magyar szavak finnugor és ugor rekonstrukciójainak a jegyzéke, a magyar szókészlet problématisztes finnugor és ugor etimológiáinak jegyzéke (1317–1323), a török mintára létrejött magyar tükörszavak jegyzéke (1324–

1330), a magyar nyelv alán és közép-iráni jövevényszavainak jegyzéke (1331–1339), a kun eredetű szavak jegyzéke (1340–1342), az idézett szláv eredetű szavak jegyzéke (1343–1344), és legvégül a tárgyalt magyar szavak jegyzéke (1345–1369). Az indexeket a bibliográfiai fejezet követi (1371–1459), ez után foglal helyet a rövidítésjegyzék (1461–1483), térképek (1485–1487), és legvégül a statisztikák, addenda és corrigenda (1489–1494).

A nagymonográfia nyelvi korpusza alapvetően a TESz és az EWUng szóállományán alapul, mely szótárak az irodalmi nyelv szókészletét dolgozták fel. Az alkotók azonban az új kutatásba nemcsak a korábban már biztos vagy valószínűen török eredetűnek meghatározott irodalmi nyelvi szavakat vonták be, hanem a vitatott eredetűeket, az ismeretlen eredetűeket, az archaizmusokat és olyan táj-szavakat is, amelyeknél – kunsági elterjedtségüknel fogva – nagy valószínűséggel jöhetett szóba a török származtatás.

A szerzők a szótár címszavainak tárgyalását meghatározott szerkezeti rendben végzik. A szócikkek első eleme a „fej”, amit a szócikk tömörített etimológiai levezetéseként értelmezhetünk. Ez első helyen tartalmazza a magyar szó mai magyar helyesírású (legtöbbször) irodalmi nyelvi alakját félkövér szedéssel világosan kiemelve, annak kiejtését szögletes zárójelben – a fonetikai átírásban a török adatok nemzetközi transzkripció szabályait alkalmazva. Ezt követi(k) a szó jelentése(i). Ha a címszó növény- vagy állatnév, akkor a jelentés mellett a denotátum latin rendszertani neve is szerepel kurzív formában. Ezt a fejen belüli első magyar modern nyelvi egységet választóvonal különíti el a magyar történeti bloktól, melyben a címszó első történeti előfordulásának dátuma, az eredeti írásképe, az íráskép fonetikai értelmezése jelenik meg (megkülönböztetve a közszói és tulajdonnévi említéseket). A történeti alakok jelentését csak akkor idézik a szerzők, ha különbözik a szó mai magyar jelentésétől. Ha a címszóban magyar toldalék van, akkor a következő rész a magyar morfológiai szerkezet bemutatását szolgálja: ebben az egységben jelenik meg a magyar szó morfológiai tagolása, leválasztva a magyar képző(ke)t a török eredetűnek feltételezett töről. A magyar történeti blokk végén következik a magyar nyelvtörténeti forrásadatok alapján (többször a 10. század utánra) megállapítható ómagyar alakváltozat, melyet követ a még korábbi (ősmagyar korra tehető) recipiensnyelvi alak rekonstrukciója. Az ősmagyar recipiens alak megállapítása egy olyan előzetes vizsgálaton nyugszik, melynek részletei az 5.5 fejezetben vannak kifejtve: ez nem más, mint az ugor alapnyelv fonológiai rekonstrukciója (1015–1069), és az alapnyelvi fonémák változási menetének a leírása a kései ősmagyar korról bezárólag. Ez a páratlanul fontos, és az eddigi kutatásokból teljesen hiányzó láncszem teszi lehetővé, hogy a magyar nyelv ötörök jövevényszavainak átvételi folyamatában megragadható legyen az érintkezések idején létező kétféle rendszer egymáshoz való

viszonya.² A rekonstrukciónak köszönhetően kirajzolódnak azok az erős és gyenge változási tendenciák, amelyek az ugor egység felbomlása után az ősmagyar nyelvben hatottak, és amelyekbe a kölcsönzés után a török jövevényszavak beilleszkedtek.

A fejet végül a török blokk zárja. Ennek első eleme a nyugati ótörök rekonstruált donornyelvi hangalak (rekonstruált jelentés csak akkor áll mellette, ha az eltér a keleti ótörök megfelelő jelentésétől). Amennyiben a donornyelvi alak korábbi előzmény fejleménye (hangváltozáson vagy szóképzésen esett át), úgy a változás ótörök korszakon belül megragadható menete is megjelenik e részben. Ugyancsak e szerkezeti részhez vannak hozzárendelve esetenként mindazok a magyar képzett szavak, amelyek képzése végső fokon a rekonstruált nyugati ótörök alakra megy vissza – itt következetesen bemutatásra kerül a magyar alakok morfológiai tagolása és a képzett alakok jelentése is. A donornyelvi nyugati ótörök rekonstrukció mellett végül a keleti ótörök nyelvváltozathoz származó, tehát más nyelvváltozat forrásaiból kimutatható, de megközelítőleg a nyugati ótörökkel egykorú valós nyelvi adat áll referenciaként. Ha a keleti ótörök alak képzett szó, akkor a referencia-alak ótörök morfológiai tagolása is helyet kap ebben az egységben. Azokban az esetekben, amikor az ótörök szó maga is jövevényszó más nyelvből, a fej török blokkjának utolsó egysége a török szó további származására rámutató etimológiai hivatkozás. A fej török blokkja akkor különbözik a fentebb leírtaktól, ha a magyar szó kun eredet feltevésére ad okot. Ilyenkor a donornyelvi alak nem nyugati ótörökként, hanem kunként van aposztrofálva.

Az etimológiai szócikk második szerkezeti része a török etimológia minősítése. Ha a nyugati ótörök származtatás vitán felüli, akkor az etimológiát nem követi kommentár. Egyéb esetekben a következő ötféle megjegyzés valamelyike áll ezen a helyen: „a szó kun eredetű”; „valószínűen török eredetű”; „török eredete vitatott”; „török eredetű, de nyugati ótörök származtatása bizonytalan”; „török eredetű, de morfológiai szerkezete vitatott”.

A kutatás kezdetén a szerzők 561 címszót választottak ki adatgyűjtés céljára. A végeredmény tanúsága szerint ebből 70 elutasított etimológia született, további 72 korábban önálló címszó más címszavak alá lett besorolva, minthogy kiderült származék-jellegük. 419 olyan címszó maradt, melyek török etimonnal voltak kapcsolatba hozhatók, de ezek közül 35 kun eredetűnek minősült, mely csoportról történeti okokból már a kutatás elején egyértelmű volt, hogy kölcsönzésük feltételei a török–magyar érintkezéseknek csak az utolsó kronológiai szakaszában teljesülhettek, amikor a nyugati ótörökön belül e donornyelvi változat

² Az ősmagyar fonológiai rendszer megbízható rekonstrukciójának a hiánya volt az az akadály, ami miatt sem a TESz, sem Ligeti (1986) nem tudta hitelesen megjeleníteni a recipiens nyelvi alakokat.

már felmutathatta azokat a kifejezetten kipszak hangtani vagy nyelvföldrajzi sajátosságokat, amelyek elhatárolták az egyéb nyugati ótörök nyelvváltozatoktól. (Gombocz ezt a csoportot még a török jövevényszavak második, középső rétegeként elkülönítve kezelte.) Maradt tehát összesen 384 olyan szó, amely hangtani, alaktani és szemantikai elemzésére alapozva kísérlelhetők meg az alkotók a nyugati ótörök nyelvváltozat történeti leírását.

E cél megvalósítása azért nehéz és különleges, mert a szerzők úgy kívánnak rekonstruálni egy ótörök kori nyelvváltozatot, hogy ennek a nyelvváltozatnak nincsenek egykorú belső írott emlékei, amelyek primer forrásként lennének használhatók (a dunai-bulgár töredékes fejedelmi listák erősen romlott állapotban maradtak fenn, és eleve nem jelentős mennyiségű nyelvi anyagot tartalmaznak), de még a középtörök korszakból is csak igen kevés belső forrás (a volgai-bulgár sírfeliratok, l. összefoglalóan Erdal 1993) áll rendelkezésre.

Vannak viszont más nyelvváltozatból származó egyidejű (ótörök) írott források, amelyek rovásírásos, arab, brahmi, manicheus, szogd és ujjur írásos formában tartalmazzák a nyelvi információt – ahány írás, annyi sajátos gyakorlati megoldás a nem török nyelvek számára megalkotott eszközkészletek török nyelvváltozatokra való alkalmazásában. (A törökök által használt írásrendszerekről bővebben l. Róna-Tas 1991: 53–170.)

Nyilvánvaló tehát, hogy az etimológiai szócikkek harmadik szerkezeti egységnek a forrásadatok felsorolásának kellett lennie. A kutatást jelentősen segítette, hogy az elmúlt két évtizedben egész sor új ótörök nyelvemlék került elő. (A teljesség nélkül csak néhány fontos példa álljon itt annak bemutatására, hogy szinte minden írástípushoz hozzárendelhetők a korábbi kutatások számára még ismeretlen, új források: a Jenyiszej mellékéről és Dél-Szibériából jelentős rovásírásos feliratállomány vált megismerhetővé, vö. Vasil'ev 1983, a buddhizmus előtti korból fennmaradt ótörök kori ujjur szövegek hatkötetes szótár formájában való kiadása 1998-ban lezárult, vö. Röhrborn 1977–1998; a tunhuangi leletek közül újabb szogd írásos anyagok kritikai kiadása történt meg, vö. Sims-Williams – Hamilton 1990, brahmi írású szövegek jelentek meg 1996-ban Maue gondozásában). Rendelkezésre állnak továbbá más nyelvváltozatból származó, történetileg egy korszakkal későbbi (középtörök), zömmel arab írásos források, melyek között szintén jelentős a kutatásba újonnan bevontak száma. Az ó- és középtörök korból származó forráscsoport esetében általános, hogy szakszerű, igen kitűnő kritikai apparátust felvonultató szövegkiadásokkal és szótárfeldolgozásokkal dolgozhattak a szerzők. A források között vannak olyanok, amelyeknek a török filológiatörténet mintegy 150 éve alatt 8–10 kritikai kiadása is megjelent, mint-hogy az újabb turkológus generációk időről-időre hozzáadták koruk új ismeretanyagát a korábbiakhoz, ezáltal filológiailag nagyon jelentősen megkönnyítették áthidalni azt a folyamatot, mely során valamely forrás konkrét írásképéből megbízható adat vált a mai felhasználó számára.

Végül a források terjedelmes állományát alkotják a modern török irodalmi nyelvek és nyelvjárások szókészletei, melyek, hála a 20. századi modern lexikográfiai igyekezetnek, kellő részletességgel állnak rendelkezésre valamennyi török nyelvi ág tagjaira vonatkozóan. Nem mellékesen jegyzendő meg, hogy azon török népek szókészletének szótári feldolgozásában, melyek a volt Szovjetunió területén éltek, és a szovjet állam rendelkezésének következményeképp jutottak írásbeliséghez, nem egységes elvi megfontolások alapján kidolgozott cirill grafikai rendszert használnak abc gyanánt, tehát az orosz hangrendszerben nem létező specifikus török hangok lejegyzésében hihetetlen és értelmetlen különbségek mutatkoznak meg. (Ezek áttekintését l. Comrie 1996a, 1996b). Ezt figyelembe véve jelentős érdem a cirillbetűs alakok egységes latin átírási rendszerben való megjelenítése. A modern nyelvi források között kiemelt részletességgel szerepel a csuvas és a kazáni tatár, hiszen mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben ezek a leszármazott nyelvek szolgáltatják a legjelentősebb adatállományt a nyugati ótörök nyelvvaltozatok szókészletének történeti-összehasonlító vizsgálatához.

A külső források között végül azokat a nem török nyelveket is felhasználta a monográfia szerzői, mely nyelvekbe a történelem különböző korszakaiban zajlott nyelvi kapcsolatoknak köszönhetően a tárgyalt szavak valamelyike jövevényszóként bekerült. A török adatbázis végén rendszerszerűen megjelennek a mongol adatok, amennyiben az adott tárgyalt szónak vannak a mongolban összefüggései.

A források áttekintéséből könnyen belátható, hogy a szerzőknek meg kellett alkotniuk azt az átírási modellt, amely alkalmas valamennyi írástípusból és azok valamennyi változatából a legnagyobb pontossággal megjeleníteni a nyelvemlék korában feltehető hangzó alakokat. Erre ők a legalkalmasabbnak a latinbetűs alapon álló turkológiai fonológiai transzkripciót tartották, mely alkalmazása révén jól értelmezhető, egységesen kezelhető és pontos adatbázishoz jutottak.

A szerzők másik törekvése az egységesítés terén a rendkívül szerteágazó nyelvi források írástípus és kritikai kiadások szerinti áttekinthető kezelésére irányult. A történeti adatok forrásazonosító rövidítésének első betűje éppen ezért a forrás írásmódjára utal, ezt követi a nyelvemlék rövidítése, majd utalás a kiadó személyére vagy a kézirat lelőhelyére. Pl. a közismert 16. századi csagatáj-oszmán szótár, amelynek első, orosz kiadására a hivatkozás a szótár hiányzó címlapja miatt a szókészlet első szócikke alapján szokásosan „Abuška”, AChagAb rövidítés alatt érhető el, ahol az első A az arab írást jelzi, a Chag a középtörök kori csagatáj nyelvet, az Ab pedig a konkrét művet, az Abuška-szótárt. Mint-hogy a szótárat később B. Atalay is kiadta, van AChagAbA hivatkozás is az adatbázisban, az AChagAbV pedig a mű Vámbéry-féle kiadására utal. Ez a megoldás helytakarékos is egyúttal, hiszen a kötelező bibliográfiai részletek megadása összesen egy helyen történik a monográfiában: a rövidítésjegyzékben a rövi-

dítések feloldásánál. Ugyancsak összevont módon referálnak a modern nyelveket jelző rövidítések a nyelvi forrásokra. A nyelv megjelölésének rövidítése egyúttal mindig egy lexikográfiai műre is rámutat, pl. a Chuv jelzet a mai csuvas irodalmi nyelvi adatokat jelenti, melyek M. I. Skvorcov 1982-es kiadású csuvas-orosz szótárából vannak idézve. A ChuvA rövidítés az Ašmarin-féle csuvas Thesaurus szótár nyelvjárási adatbázisát jelenti, a ChuvP pedig Paasonen 1908-as Csuvas szójegyzékének adatait. A Róna-Tas – Berta-féle monográfia igazán bőséges adatállománnyal dolgozik, ezért nehéz lenne felróni, hogy releváns adat hiányzik belőle. De ha valahol valamikor kiegészítések várhatók a modern adatállományban, az valószínűleg a csuvas dialektológia lesz. A 18. századi csuvas nyelvemlékek máig nincsenek feldolgozva az etimológiai kutatások számára, melyek között bizony terjedelmes művek is vannak (pl. a kéziratos 1875-ös Damaskin szótár). Kritikai kiadás előtt áll A. Ahlqvist 1856-ban gyűjtött, ugyancsak terjedelmes nyelvjárási szótára, melynek posthumus facsimile kiadása már megjelent (Ahlqvist 2008), és vannak kiadatlan 20. századi csuvas nyelvjárási gyűjtések a Csuvas Állami Társadalomtudományi Kutatóintézet archívumában, melyek talán egyszer még nyomtatásban is napvilágot látnak.

A források bemutatása után az etimológiai szócikkekben két kommentár-blokk következik. Az első a török etimológiát kommentáló rész, melyben a tárgyalt szó török etimológiájára (több etimológiai javaslat esetén mindegyik etimológiai javaslatra vonatkozóan külön-külön) rendelkezésre álló szakirodalmat tekintik át a szerzők. Ez a szerkezeti egység a maga értekező prózájával első pillantásra mintha fellazítaná az etimológiai szócikkek szigorú, szoros műfaji rendjét, viszont nagyon hasznos. Hasznossága egyrészt abban áll, hogy a szakirodalomban fellelhető korábbi álláspontokkal szemben az új forrásadatok tükrében kifejtett kritika tételes, szöveges magyarázatként szolgál a török etimológiai minősítéseknek – a TESz, az EWUng és Ligeti 1986 megállapításaihoz képest – gyakori módosításához vagy megváltoztatásához. Másrészt, hasznosságát pusztán gyakorlati szempontból is hangsúlyozni kell. A szerzőknek sikerült olyan egyedülállóan gazdag könyvtári háttérrel biztosítani a kutatásokhoz, melynek köszönhetően az Európában, Ázsiában és Amerikában az elmúlt 150 évben megjelent valamennyi színvonalas, releváns turkológiai és altajisztikai kiadvány egy helyen, a Szegedi Egyetem Klebelsberg Könyvtárának Keleti Gyűjteményében elérhető. Erre építve az etimológiák kommentálásával egyidejűleg e műben megvalósul a világ szakmai közönségének a tájékoztatása a témához kapcsolódó teljes irodalomállományról (benne a magyar turkológia minden, a tárgyalt szavakkal összefüggésbe hozható fontos alkotásával), ahol a tájékoztatás nem pusztán bibliográfiai adatokat jelent, hanem értékelő annotációt.

A magyar etimológiai kommentárok hasonlóképpen fontos szerepet játszanak a szócikkek magyar nyelvtörténeti vonatkozású részletkérdéseinek megítélés szempontjából. Ezekon keresztül van megidézve a magyar történeti lexikológia

nagy alakjainak (Munkácsi Bernát, Budenz József, Gombocz Zoltán, Horger Antal, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kálmán Béla, Benkő Loránd stb.) tudományos vélekedése egyes szótörténeti kérdésekről. Az idézett kritikák és a javasolt megoldások láncolata szemlélteti a magyar történeti lexikológusok módszereinek folyamatos csiszolódását, és az angolul interpretált érvelések a nem magyar anyanyelvű kutatók számára is követhetővé teszik a török szavaknak a kölcsönzés utáni, a magyar oldalon végbement történeti változásait. Az idézett irodalom itt is teljes körű.

Végül az etimológiai szócikkek záró egysége egy bibliográfiai hivatkozási jegyzék, ami abban különbözik a kommentároktól, hogy olyan tételeket is tartalmaz, amelyek a kommentár-blokkokban nem kerültek ugyan említésre, de a tárgyalt szavak történetének valamilyen aspektusával foglalkoznak és mértékadó kiadványokban láttak napvilágot. Nem mellékesen jegyzendő meg, hogy a török és a magyar etimológiai kommentárblokkokban, valamint a záró hivatkozási jegyzékben megidézett irodalom a monográfia bibliográfiájában 88 oldalra rúg és 1705 tételt számlál.

A most bemutatott részletességgel összeállított szócikkek alapozzák meg a nyugati ótörök nyelvváltozat fonológiai rendszerének és a szóképzésben résztvevő morfológiai eszközkészletének a történeti leírását.

A szerző – ebben a részben már egyedül Róna-Tas András – a nyugati ótörök nyelvváltozat mássalhangzó-fonémakészleteként az alábbi fonémákat határozza meg: *p t k b d g n η ú m č ĵ s z š h χ γ v y l r*. Ez látszólag ótörök kori szinkron rendszer, valójában viszont tartalmazza azokat a hangtörténeti változásokat, amelyek a tárgyalt szavakban a korai ótörök korszaktól (kb. Kr. u. 3. sz.) a tatárjárásig tartó időintervallummal bezárólag játszódtak le a kelet-európai térségben az ótörök korban jelen lévő nyelvváltozatokban. Ez a mássalhangzófonéma-állomány ugyanis egyaránt magába foglalja a korai ótörök mássalhangzórendszer (keleti ótörök – továbbiakban k.ótör. – egykorú párhuzamok segítségével rekonstruált) primer fonémakészletét, mint a primer fonémákból kiinduló hangváltozások vagy hangváltozási láncfolyamatok 13. században dokumentálható végeredményét, méghozzá úgy, hogy az egyes közbülső fázisok fonológiai különbségeit legtöbbször szintén a tárgyalt magyar recipiens formák alapján mutatja be. A fonológiai elemzés a hangok ötféle fonetikai helyzetére (szókezdő, intervokális, mássalhangzó előtti, mássalhangzó utáni és szóvégi) terjed ki. Ez a vizsgálat azt mutatja, hogy a nyugati ótörök (továbbiakban ny.ótör.) rekonstruált fonémarendszer szerkezetileg három alcsoportból épül fel. Az első alcsoportba tartoznak azok a mássalhangzók, amelyek primer őstörök fonémák megőrződései /p/: (-p-, -p), /t/: (t-, -t-, -tC-, -Ct-, -t), /k/: (k-, -k-, -kC-, -Ck-, -k), /ŋ/: (-ŋ-, -ŋ), /s/: s-, -s-, -sC-, -Cs-, -s). A második alcsoportban vannak képviselve azok a mássalhangzók, amelyek egyszerre lehetnek primer és szekunder elemek is, mert bizonyos hangtani helyzetben az őstörök fonémák változatlan megőrződései, más

helyzetekben azonban valamely hangváltozás eredményeképp másodlagosan létrejött ótörök kori képződmények. Ebbe a csoportba sorolhatóak a /b/: (*b-*, de *-p* > *-b-*), /d/: (*-d-*, *-dC-*, de *t* > *d-*, *-nt-* > *-nd-*, *y-* > *ǰ(i)-* > *d(i)-*, *ǰ-* > *d-*), /g/: (*-gC-*, *-Cg-*, de *k* > *g-*, *-rk-* > *-rg-*, *-k* > *-g*), /n/: (*-n-*, *-n*, de *-ŋ-* > *-n-*), /m/: (*-m-*, *-m*, de *-ŋ-* > *-m-*, *-n* > *-m*), /č/: (*č-*, *-č-*, *-čC-*, *-Cč-*, de *-š-* > *-lč-* > *-č-*, *ǰ-* > *č-*), /z/: (*-z-*, *-z*, de *-d-* > *-z-*); /y/: (*-y-*, *-y*, de *i* > *yi-*, *qā-* > *qīa-* > *χīa-* > *ya-*, *qī-* > *χīi-* > *yi-*), /l/: (*-l-*, *-l*, de *-š-* > *-lč-* > *-l-*, *-š* > *-lč* > *-l*), /r/: (*-r-*, *-r*, de *-z-* > *-r-*, *-z* > *-r*). Végül a harmadik csoportot képezik azok a mássalhangzók, amelyek csak a nyugati ótörökben jelentek meg, és kizárólagosan másodlagos hangváltozások eredményei. Ide tartozik a /j/: (*ǰ* < *y-*), az /š/: (*š* < *sīa* < *sā-*, *š* < *si/sī-*, *-š-* < *-si/-sī-*), a /χ/: (*χ* < *q-*), a /γ/: (*-γ* < *-g-*, *-γ* < *-g-*, *-γ* < *-g* < *-k*, *-γ* < *-ŋ*), valamint a /v/: (*v* < *ö-*, *ü-*; *-vC-* < *-bC-*). A rekonstruált nyugati ótörök mássalhangzó-fonéma állomány tagja az *ń* és a *h*, azonban e hangok a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak donor formáiban nincsenek meggyőzően képviselve, de a csuvas szókészlet ill. a keleti szláv török jövevényszavai megalapozzák felvételüket a nyugati ótörök hangkészletbe.

A monográfia mássalhangzókat tárgyaló török fonológiai fejezete, amint azt látjuk, az egyes rekonstruált nyugati ótörök fonémák alatt mutatja be az ótörökből megőrzött és a különböző változások révén ugyanolyan eredményhez vezető fonémákat. Minthogy a változások több esetben lépcsőzetesek és időben jelentősen elhúzódnak (amit a magyar recipiens alakok változásával esetenként jól lehet követni), Róna-Tas a nyugati ótörök nyelvváltozat fonológiai változásainak leírása során a változások relatív időrendjének a megragadására helyezi a hangsúlyt. A nyugati ótörök nyelvváltozat történetében három alkorszakot különít el. A mássalhangzó-fonémák közül a nyugati ótörök szókezdő affrikátáknak és a szóvégi gutturálisoknak a három lépcsős változása az a terület, ahol a monográfia török fonológiai eredményei meghaladják a korábbi kutatásokat, ezért ezek részletesebb bemutatást érdemelnek. Itt utalnunk kell arra a tényre, hogy ez az a monográfia, amelyben először áll rendelkezésre a magyar nyelv történetének fonológiai rekonstrukciója az őssugor kortól a kései ősmagyarral bezárólag, ami lehetővé teszi a két különböző eredetű rendszer változási mechanizmusai kölcsönhatásának tudományos igényű történeti vizsgálatát.

Az ótörök-ősmagyar nyelvi kapcsolatok kezdetén (ny.ótör.1) a nyugati ótörök nyelvváltozatban két affrikáta létezett: az ótörök **y*-ből fejlődött *ǰ-*, és az ótörökből változatlan formában megőrzött *č-*. A legkorábbi korszakban (ny.ótör.1) az ótörök *ǰ*-t a korai ősmagyar (öm.1) *ǰ*-ként vette át, mert átvételekor a magyar mássalhangzó-készletben már jelen volt a *ǰ* hang, mint az őssugor *-ńč*-hangkapcsolat korai ősmagyar kori fejleményéből egyszerűsödött (*-ńč-* > *-ńǰ-* > *-ǰ-*) zöngés affrikáta. (A korai ősmagyar *ǰ*- a későbbiekben aztán *d*-vé, ill. *d*-vé változott, pl. ny.ótör.1 **ǰas* 'mourning' → k.öm. *ǰas* > *ǰās* > *gyász*; ny.ótör.1 *ǰasnay* 'pig' → k.öm. *ǰisnay* >> *disznó*.) A ny.ótör.1 periódusban létező *č*-t a kései ő-

magyar (öm.2) *č*-ként vette át, mely *č*- a későbbiekben *š*-sé változott (vö. ny.ótör.1 **čarlay* 'sickle' → öm.2 **čarlay* > *sarló*).

Az ótörök kor második szakaszában a nyugati ótörök egyik területi változatában a *ǰ*- *č*-vé változott. A *č*- kezdetű ny.ótör. donornyelvi szavak az affrikáta palatalizált jellege miatt – nem az egyébként az ősmagyar rendszerben létező – *č*-kezdetű szavak sorába kerültek, hanem az ósugor kortól meglévő *š*- kezdetűek közé, ahol az *š* a későbbiekben elvesztette palatalizált jellegét, *s*-szé változott, vö. ny.ótör.1. **jeley* 'grape' > ny.ótör.2. **čelej* → öm.2. *šeley* > > *szőlő*. (Mint-hogy a *č*- a csuvas elődjében az ótörök kor végén rendszerszerűen *š*-szé vált, a korábbi irodalom a szókezdő donornyelvi *š*-t tükröző szavakban – *szél*, *szőlő*, *szűcs* – a magyar *sz*-t csuvas kritériumnak tartotta.) A nyugati ótörök történetének második szakaszában tehát három affrikáta létezett párhuzamosan: *ǰ*-*č* : *č*-.

Végül a nyugati ótörök harmadik korszakában (ny.ótör.3.) az eredeti *č*- is palatalizálódott (*č*- > *č*-), és az így létrejött *č*- hangokat a kései ősmagyar a hangkészletében rendelkezésre álló másik palatalizált mássalhangzóval, *č*-vel helyettesítette (ami még ebben a korszakban *č*-vé vált. Ez tükröződik a magyar *cs*-kezdetű átvételekben, vö. ny.ótör.3. **čewür*- 'to wind' → *čewür*- > > *csűr*-).

A szóvégi gutturálisok változásáról már Ligeti felvetette, hogy az ótörök *-*Vg* > *Vγ* > *V̄γ* > *V̄* változás és a magyar szóvégi *-Vγ* változásának azonos eredménye (*-γ* > > \emptyset) a magyar és az ótörök nyelv csuvasos változatában konvergens fejlődés következménye (Ligeti 1986: 81–82). Ligeti azonban a gutturálisok magyar képviselteként két csoportot különít el. Bárczira hivatkozva (Bárczi 1958: 122) felteszi, hogy a kölcsönzések idején a magyar nyelv nem ismerte a szóvégi *-k*, *-q* és *-g* hangot, csak a *-γ*-t. Ezért az ilyen szóvégek adoptálása szerinte kétféleképp történt. A török *-k*/*-q* és *-g*/*ǰ* végű szavak vagy egy másodlagos véghangzót kaptak, melyek aztán a későbbiekben eltűntek, és így az eredeti török zárhangok megőrződhettek, vagy hanghelyettesítés révén *-γ*-vel honosodtak meg a magyarban, és követték a magyar *-Vγ* > *-V̄* változását. Az új monográfiában azonban Róna-Tas meggyőzően érvel amellett, hogy az ótörök gutturálisok változásának nem kettő, hanem háromféle lefolyása különül el, melyek különbségei időrendi és területi alapon értelmezhetőek. Róna-Tas szerint (1156) a legkorábbi rétegben az ótörök *-Vk* és *-Vg* *-Vg*-be esett egybe, majd a szóvégi zárhang spirantizálódott: *-Vg* > *-Vγ*, vö. ny.ótör. **ingäk* 'cow' > **inäγ* → öm. *ineγ*; ny.ótör. **burčag* 'pea, bean' > **burčay* → öm. *burčay* és sok más. A szóvégi spiránst felmutató ótörök szavak akkor kerültek a korai ősmagyarba, amikor abban még érvényben volt a nyílt szótag normája. Az ősmagyar alakban tehát az ótörök *-Vγ* *-Vγ̄*-ként jelent meg. Az *-Vγ̄* szóvég pedig a kései ősmagyarra *-V̄γ*- fokon át hosszú magánhangzóvá változott. A török nyelvtörténet szempontjából a korai ősmagyar nyílt szótag normája a ny.ótör 1. és 2. szakaszára eshetett. A szóvégi *-Vγ*-t tartalmazó ótörök szavak második csoportja (ny.ótör.3) relatív időrend szerint akkor került az ősmagyarba, amikor ott már lassan lezárult a *-γ* > *-θ* változás, és a

szóvégi redukált magánhangzó is eltűnt. Az ide tartozó ótörök szavak (korábbi *-V_k*-ből és *-V_g*-ből keletkezett) *-V_γ* szóvégének gutturális spiráns elemét a korai ómagyar (az ekkorra a magyarban lejátszódott *-ηgə > -g, -gə > -g* változásnak köszönhetően a rendszerében már jelen lévő) *-g*-vel helyettesítette, vö. ny.ótör. **čäriγ* 'army' > **čäriγ* → öm. *čerig* > ma. *sereg*. Ugyanebben a korszakban (ny.ótör.3) bekerültek a magyarba olyan kései ótörök alakok, amelyekben a szóvégi donornyelvi *-k* és *-g* megőrződött. (Ez a tény arra utal, hogy a nyugati ótörök nyelvi térség a *-V_k* és *-V_g* fonetikai realizációja tekintetében megosztott volt.) E szavak egyik csoportjában vagy egy szótagú szavak vannak jelen, vö. ny.ótör. **kōk* 'blue' → öm. *keyk* (> *kék*), amelyek a szóvég tekintetében az általánostól eltérően viselkednek, vagy más hangtani sajátosság alapján kései ótörök kategóriába sorolható többszótagú szavak, vö. ny.ótör. **bäläk* 'stamp' > **bäläg* → öm. **beleg* > ma. *bélyeg*. A szóvégi *-k*-t megőrző szavak utolsó csoportja pedig egyéb kritériumok alapján kun eredetűnek minősül, és történeti alapon tartozik a ny.ótör.3. korszakba, vö. k.ótör. **kapak* 'gourd; head' > kun *kabak* → öm. **kábák* (> *kobak*). (A szóvégi *-g* és *-k* ómagyar kori megjelenését Róna-Tas a *szeg-* és *fok* szavak történetén keresztül mutatja be, vö. 1155.)

A rekonstruált nyugati ótörök magánhangzófonéma-rendszer az új monográfiában összesen hét fonémából áll: /a/, /o/, /u/, /e/, /ö/, /ü/, /i/. Ahhoz képest, hogy a keleti ótörök grammatikák általánosan fonológiai megkülönböztető jegyként tárgyalják a képzés időtartamát és /a/ : /ā/, /o/ : /ō/, /u/ : /ū/, /i/ : /ī/, /e/ : /ē/, /ö/ : /ō̄/, /ü/ : /ū̄/, /i/ : /ī̄/ párokat tesznek fel, sőt Johanson a rovásírásos emlékek írásmódjának elemzése alapján (Johanson 1979: 68–93) a képzés időtartama szerint a kései ótörök korra felteszi az első szótagi (rövid : hosszú) és nem első szótagi (normál : redukált) oppozíciók meglétét, (mely utóbbi a rovásírásos emlékek keletkezésének idején még ebben az emlékcsoportban kimutatható), az új monográfia egyszerű rendszere első látásra meglepő lehet. Az egyszerű rendszer azonban nem azért egyszerű, mert mesterségesen leegyszerűsített, hanem mert az ótörök szavak magánhangzó-fonémáinak a magyar képviselője alapján ez a rekonstrukció lehetséges. Kakuk Zsuzsa (1982: 84–85) már a TESz munkálatai során arra a következtetésre jutott, hogy az ótörök hosszú magánhangzók hosszúként való átvétele csak néhány szóban, esetlegesen, ejtészváltatként merülhet fel a magyarban, mert a török szóanyag nem vagy alig tartalmaz eredeti hosszú magánhangzós szavakat, a magyar recipiensnyelv pedig még ezekben a ritka esetekben sem jeleníthette meg ezeket fonémaként, hiszen a magyar nyelv elődje a török–magyar kapcsolatok időtartama alatt nem ismerte a fonematikus magánhangzó-hosszúságot. Róna-Tas elemzése (1114–1124) megerősíti a korábbi álláspontot. Az eredeti ótörök hosszú magánhangzók a keleti ótörök nyelvváltoztatban gyakran egybeestek rövid párjukkal, ugyanez a folyamat a nyugati ótörökre is jellemző. De a volgai-bulgár és csuvas alapján az is közismert, hogy a hosszú magánhangzók változásának másik módja a diftongizálódás volt. A ma-

gyarba került szavakban ilyen példák találhatók: az eredeti török magánhangzó-hosszúságnak csak a következményei mutatkoznak meg néhány olyan esetben, amikor a hosszú magánhangzóból képződött diftongus további változásokban vett részt, vö. *-ā-* > *ia*: ny.ótör. **sār* > **sjar* > **šar* → őm. **šar* > ma. *sár* 'mud'; *ō-* > *va-*, vö. ny.ótör. **ōy-* > **vay-* → őm. **vay* > ma. *váj-* 'to hollow out'. Az új monográfia annyival egészíti ki a korábbi ismereteket, hogy bemutatja az egyes fonémák magyar képviselőinek megoszlását, és rámutat azokra a hangtani helyzetekre (pl. tipikusan a spirantizálódott gutturálisok változása által előidézett diftongusok keletkezésére vagy a gutturálisok eltűnése okozta hiányra), amelyekben a kései ősmagyar korban saját belső fejlődés eredményeképp létrejöttek a hosszú magánhangzók. Ami a nem első szótagi, őstörök korból megőrződött redukáltakat illeti, a magyar szóanyag mindösszesen két esetben szolgáltat alapot korai ótörök szóvégi redukált feltevésére. Az egyik szó a magyar *csök*, amit ny.ótör. **čūkV* 'sexual organ of large male animals' alakban rekonstruáltak a szerzők (< őstörök **čūkV*), a másik a *homok* < ny.ótör. *χumaki* 'sand', ahol az őstörök rekonstrukció hiányzik.

A monográfiában a fonológiai rekonstrukció a történeti-összehasonlító módszer igen szigorú alkalmazására épül. Ez a szigorúság indokolt, hiszen egy időben ennyire távoli korból származó szóanyagnak az etimológiai minősítéséhez a szabályos hangváltozások pontos meghatározása jelenti a leginkább biztos alapot a történeti nyelvészetben. Ugyanakkor e módszer kezdeti, merev felfogásán, mely szerint a hangváltozások törvényként értelmezhetők, Róna-Tas túllépett, hiszen a vizsgált szóanyag bőven mutat fel eltéréseket az általános szabályokhoz képest. (Úgy tűnik, részben ezért fordul elő a szócikkekben viszonylag gyakran a „vitatott ótörök eredetű” minősítés.) A 20. század második felének jelentős történeti lexikológiai alkotásaiban szokásos felfogást – a szabályos hangváltozások tendenciaként való értelmezése, és a „kivételek” egyedi magyarázata – szintén kikerüli a szerző, talán mert a kivételek egyedi magyarázatában felbukkanhatnak szubjektív megfontolások. Ehelyett a nagy számú példában igazolt, rendszerszerű változásokat szabályosnak minősíti, az ettől eltérőket pedig a szabályosakhoz képest másodlagosnak. A másodlagos változásoknál néha felveti a változást kiváltó okot (pl. a *süllő* 'fogas' szókezdő *š-* hangja létrejöttének magyarázatában az ótörök *-lč-* hangkapcsolat instabilitását, l. 1106), máskor megmarad a „másodlagos” minősítés mellett, pl. a *bölcs* etimológiájában és az *ács* szó *álcs* alakváltozatánál az *-l-* magyarázataként (1105). (Nem rontotta volna az etimológiák hitelét, ha expressis verbis analógiás változásnak nevezi, ami valójában analógiás változás, annál is inkább, mert a csuvas hangtörténetben – ami a nyugati ótörök későbbi folytatása – az analógiás hangváltozások jelentősen elterjednek, tehát itt lehetőség nyílt volna e változási típus megjelenésének a kezdetére rámutatni. A történeti-összehasonlító módszer szigorú alkalmazása azt sem engedte meg, hogy nyilvánvalóan onomatopoeitikus eredetű szavak – vö. ma. *csat*, *csa-*

tol-, *ugu* – biztos ótörök eredetűekként lehessenek számon tartva, hiszen az ilyen szavak e szemlélet szerint nem feltétlenül vesznek részt a szabályos hangváltásokban, ezért etimológiailag nem megbízhatóak. Végül pedig a módszer tradicionális alkalmazásának nem volt kötelező járuléka a donornyelvi és recipiensnyelvi szemantikai különbségek magyarázata, pedig az adatbázis nagyon következetesen feltünteteti valamennyi nyelvtörténeti korból származó forrásadatok mellett a jelentést, és egy ilyen mennyiségű történeti korpusz nagyon tág teret nyújthat a történeti jelentéstani változások vizsgálatához. Elég utalni pl. a magyar *ondó* szó török előzményére. Ez a szó az *un* 'liszt' szó származéka. A keleti ótörökben képviselve van a szóképzési folyamat, amit a nyugati ótörök is bejárt, vö. *un* 'flour' > *untak* 'powder, groots, powdery grist', és így valószínűsíthető a ny.ótör. *unday* → öm. *ondó* 'sperm, seminal fluid' kölcsönzési folyamat. Ebben nagyon szemléletes az a kategorizálási művelet, amit kognitív szemantikai megközelítésben fel lehet fedezni a jelentés megváltozásában, de a szerzőnek nyilvánvalóan nem volt célja más elméleti keret bevonása a történeti vizsgálatba. Ezen apróságoktól eltekintve azonban a nyugati ótörök mássalhangzó- és magánhangzó-fonémarendszer leírása a ma lehetséges legpontosabb módon történt, és minthogy széleskörű adatbázison nyugszik, magas a plauzibilitási értéke.

Róna-Tas a kölcsönzési folyamat tudományos leírásában is túllép a történeti nyelvészetben tradicionálisnak számító gyakorlaton azzal, hogy az ótörök jövevényszavakat nem kölcsönzésnek nevezi, hanem lexikális másolatoknak. A különbség csak látszólag terminológiai, valójában erősen tartalmi. A másolás fogalma a kontaktusnyelvészetben és a megfelelő terminológia Lars Johansontól származik, aki 1992-ben publikált művében fejtette ki a nyelvi kapcsolatok során megvalósuló, és a nem-lexikális nyelvi elemek átvételét interpretáló kódmásolási elméletét. A kódmásolás az a folyamat, mely során valamely forrásnyelvnek az egyidejűleg működő aktív reprodukciós eszközrendszere (nyelvi kódja) részleges vagy teljes mértékben másolás tárgyává válik és a célnyelvben reprodukálódik. Ez a felfogás teljesen indokoltan ültethető át a lexikális elemek átvételére is, hiszen minden egyes szó megjelenít bizonyos részleteket a nyelv egészének az egy időpillanatban létező szabályrendszeréből, vagyis nyelvi kódjából: bizonyos számú genuin fonémát, azok kapcsolódásának strukturális szabályait, morfológiai változásait, a szóképző elemek sorrendi kötöttségét, szófaji hovatartozásának esetleges formai jegyeit, szupraszegmentális sajátosságait, szemantikai tartalmát, sőt kapcsolódási képességét más mondatrészekkel (valenciáját). Ilyen módon sokkal mélyebben ragadja meg valamely nyelvi elem (lexéma) más nyelvbe való adaptációjának a lényegét, mint a korábbi „kölcsönzés” terminus.

Különösen jól látszik a kódmásolás technikájának megvalósulása a könyv nyugati ótörök szóképzésről szóló fejezetében (1124–1142).

A török történeti szóképzési modellek rendszeres feltárása a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban a korábbi kutatásokban azért nem lehetett sikeres,

mert nem álltak rendelkezésre olyan turkológiai kézikönyvek, amelyek ezt a témát a maga részletességében feldolgozták volna. A keleti ótörök emlékekben előforduló leggyakoribb képzőket a felsorolás szintjén ugyan bemutatta Clauson ótörök etimológiai szótára mellékleteként (Clauson 1972: xxxix–xiviii) egyfelől, és Levitskaja csuvas történeti morfológiájában is tárgyalja a csuvasból kimutatható képzőket (Levitskaja 1976), de ezek a maguk korában úttörő művek távolról sem teljesek, és morfoszemantikai és funkcionális grammatikai szempontból is hagynak kívánnivalót maguk után. Az áttörést Erdal török történeti szóképzésről szóló monográfiája hozta meg (Erdal 1991). Erdal valamennyi, a keleti ótörök nyelvre használt írástípuson elérhető, kritikai kiadásban hozzáférhető ótörök szövegmélt szókészletét vizsgálta, és feltárta, ill. funkcionális grammatikai megközelítésben elemezte a szövegekben előforduló szóképző elemek szinte teljes körét. Ez a munka már méltán szolgálhatott teljes és hiteles referenciaként ahhoz a kutatáshoz, amely alapján rekonstruálni lehetett a nyugati ótörök szóképzésben résztvevő, és a magyar nyelv ótörök jövevényszavaiban megjelenő morfémákat, ill. morfémafűgákat.

A morfológiai fejezetben a szerző egyfelől szétválasztja az ótörökben idegen eredetű szavakat, az idegen eredetű, de török képzővel képzetteket, a nyugati ótörök eredetű, de harmadik nyelv közvetítésével a magyarba érkezetteket, valamint a belső keletkezésű ótörök képzett szavakat, másfelől tárgyalja a homofón magyar deverbális verbumképzőkre gyakorolt török hatást.

A monográfiában tárgyalt összes nyugati ótörök szóból több mint 200 tőszó, 185 az a mennyiség, ahol a morfémákra bontás elvégezhető volt. A vizsgált szavakban 33 nyugati ótörök denominális nomenképző, 21 deverbális nomenképző, 5 denominális verbumképző és 9 deverbális verbumképző, összesen 68 képzőelem fordul elő, mintegy 80%-a az Erdal által a keleti ótörökből kimutatott szóképző morfémáknak. E morfémák tárgyalási módja egyszerű, ugyanakkor nagyon informatív. A rekonstruált nyugati ótörök képzők, ezek későbbi csuvas megfelelői és a keleti ótörök referenciájuk címsorokként jelennek meg, melyek alá vannak rendezve azok a nyugati ótörök, morfológiailag szegmentált rekonstrukciók a magyarba került megfelelőikkel, melyek szerkezetileg teljesen pontosan mutatják a nyugati ótörök morfológiai kód másolását. Minthogy a keleti ótörök morfémavariánsok is hozzá vannak rendelve a nyugati ótörök rekonstrukciókhoz, ebben a fejezetben nem szükséges a részletesebb funkcionális elemzés, hiszen ez Erdal monográfiájában rendelkezésre áll. Viszont a nyugati ótörök képzőrendszer itt bemutatott állományát a későbbiekben egybe lehet vetni a csuvas szókészlet képzett elemeiben megőrzött állománnyal, és ez a vizsgálat fogja megmutatni a nyugati ótörök nyelv szóképző toldalékainak ma rekonstruálható teljes körét.

Mindezek után, amikor megtörtént a magyar nyelv nyugati ótörök nyelv fonológiai rendszerének és szóképző morféma-készletének a bemutatása a magyar

nyelv nyugati ótörök jövevényszavai alapján, szerzőnek és olvasónak magától adódik a kérdés, milyen nyelvváltozatok léteztek a nyugati ótörökön belül, más szóval hogyan is volt tagolva ez a donornyelv.

Ha a kérdésre nyelvészeti megalapozottságú választ akarunk adni, akkor látszólag egyszerű a válasz: ahányféle alrendszere a másodlagos változásoknak elkülöníthető, annyi nyelvváltozatból adódott össze ez a területi alapon szerveződött nyelvi konglomerátum. A kun réteget, mint homogén alrendszert egyszerű leválasztani (ezt Róna-Tas is megtette, vö. 1340–1342). A csuvasos jellegű nyelvi képződményt megint egyszerűnek tűnik leválasztani, hiszen ismertek a csuvasos kritériumok (vö. Ligeti 1986: 12–48). De ez csak látszólag egyszerű. Eltekintve attól, hogy a Ligeti által csuvasosnak tartott kritériumok közül ma már nem soroljuk ebbe a kategóriába a török *á* magyar *i* képviselőjét, és más megítélés alá esik az őstörök *ɣ*- képviselőjeként megjelenő magyar *sz*-, a többi csuvasos kritérium közül több (*tā* > *ta* > *č*, *ti/ti* > *č*, *i*- > *yi*-, *qā*- > *qa*- > *χa*- > *ya*-, *q*- > *χi*- > *yi*-) nem teljesül a magyar nyelv ótörök jövevényeiben, tehát ezek – noha csuvasos jellegűek, nem ótörök kori jelenségek. A szóvégi gutturálisok spirantizálódása, majd eltűnése megint nem minősül csuvasos kritériumnak, hiszen itt magyar–török konvergencia fejlődéséről van szó. Az *-η* változásai pedig (*-η* > *n*, *-η* > *γ* > *θ*, *-η* > *m*), noha mindhárom végeredménye megjelenik a csuvasban is, a nyugati ótörök nyelvben egy időben létező nyelvjárási variánsokként értelmezhetők, és nehéz rámutatni, hogy ezek közül éppen melyik kapcsolható primér módon a csuvas elődjéhez. A megmaradt kritériumhordozó szóállományban viszont a csuvashoz nem köthető másodlagos változások mutathatók ki, mint pl. a rotacizmus vagy lambdacizmus jegyét viselő szavakban a szókezdő zöngétlen zárhangok másodlagos zöngésedése, ami e szavakban nem magyar fejlemény (l. a *dél*, *dől*, *gőrény*, *gődény* és más példákat). További más szócsoporthoz előfordul, hogy ugyanazon szó hangtestén belül az egyik hang változása csuvasos kritériumot hoz létre, míg a másik hang, melynek a konkrét hangtani helyzetben ugyanabban a korszakban csuvasos szabályszerűség alapján kellene változnia, nem valósítja meg az elvárható változást, vö. ny.ótör. *sān* → öm. *szám*: az *-n* > *-m* változás csuvasos kritérium, és a magyar alak ezt tükrözi, de a *sā*- hangkapcsolatban az *ā* nem diftongizálódik, és így a magyarban nem egy *sā* > *sa* > *ša* fejleményt találunk). De olyan, jelentős számú szócsoporthoz is képviselve van a magyarban, amelyben nem fordul elő csuvas kritériumot eredményező másodlagos változás, mert nincsenek meg ehhez a megfelelő hangtani feltételek, de ettől még e szavak többsége – a csuvas szókészletnek is része. Másrészt viszont 115 azoknak a szavaknak a száma, amelyek a magyarban megvannak, (sok közülük kritériumhordozó), de a csuvasból hiányoznak (felsorolásukat l. az 1145. oldalon). Számos olyan szó is jelen van a magyarban, amelyek a kapcsolatok idején még nem kritériumhordozók, de egyébként a csuvas alapján rekonstruálható későbbi változásuk azzá teszi őket. Mindez azt mutatja, hogy a korábban csuvasosnak

tartott csoport hangtani szempontból nem homogén, de a konkrét nyelvi változások pontos elhatárolása azért nem lehetséges, mert egyszerre hatnak bennük a területi és az időrendi tényezők, és a nyelvi változások nem lineáris módon valósulnak meg.³ Végül azt is figyelembe kell venni, hogy a magyarba olyan ótörök jövevényszavak is bekerültek, amelyek hangalakja kizárja a csuvasos típusba való tartozást, és nem is kun eredetűek, vagyis keleti ótöröknek minősülnek. Mind ezt egybevetve annyi mondható ki, hogy a nem jelentős számú kun és a keleti ótörök állománytól eltekintve a fennmaradó szókészlet nyelvileg eshet egységes megítélés alá (mert általánosan vagy előkészületben vannak vagy megvalósulnak benne az r-török nyelvváltozat történeti változásai), tehát ez a térben és időben folyamatos mozgásban lévő nyelvi képződmény a térség domináns nyelvváltozata. Róna-Tas ezt a gondolatmenetet követve nevezi a nyugati ótörök domináns változatát ogurnak. Arra a kérdésre pedig, kik beszélték az ogur nyelvet, Róna-Tas történeti alapú választ javasol: mindazok a népek, amelyeket a források az 5. és a 13. század között a kelet-európai térségben említenek: avarok, dunai-bulgárok, bulgárok és kazárok. Jóllehet, e népek összefüggő nyelvemlékei nem maradtak fenn, de a megőrződött glosszák, amelyek népnevek, tisztségnevek, helynevek és személynevek, igen gyakran vagy egyértelmű csuvasos kritériumot hordoznak, vagy az írásmódjuk nem zárja ki ilyen kritériumok meglétét hangalakjukban (vö. 1163–1176).

Az ismertetés végén nem marad más hátra, mint annak összefoglalása, hogy mit jelentenek e mű eredményei a magyar tudomány és a nemzetközi turkológia számára.

A nagymonográfia legfontosabb, elvitathatatlan érdeme, hogy a hosszan tartó ótörök nyelvi hatást és annak eredményeit – először a magyar tudománytörténetben – képes volt beilleszteni a magyar nyelvtörténet ősgorral kezdődő és ómagyarral végződő történeti korszakába úgy, hogy a vizsgált 419 szó történeti elemzése egyértelművé tette: az ótörök–ősmagyar kapcsolatok kezdetén két, egymástól jelentősen különböző, más-más eredetű nyelvi rendszer találkozott. Az intenzív török hatás folyamán a magyar nyelv mindvégig őrizte saját finnugor gyökereit, minthogy az ugor egységből való kiválása után korábbi (finn)ugor alapjaira építkezve valósította meg saját, nyelvspecifikus, individuális magyar változásait, és a török kódmásolási folyamatok sem a hangtani, sem az alaktani szinten nem módosították ezeket.

A turkológia szempontjából a magyar nyelv török jövevényszavai a nyugati ótörök nyelvváltozat alapján élénk táru-ogur nyelv legkorábbi emlékei, melyeket – köszönhetően a feldolgozás szigorú módszerességének – megbízható for-

³ Az ogur nyelv belső tagolódásáról részletesebben I. hamarosan megjelenő cikkemet (Agyagási 2013).

rásként használhat a szakmai közösség bárhol a világon. Külön kiemelendő, hogy e mű teszi lehetővé először a téma hosszú kutatástörténetében, hogy a magyar nyelv török jövevényszavai mint a nyugati ótörök nyelv forrása elfoglalja helyét az összehasonlító történeti turkológia nemzetközi vérkeringésében. Segíti, hogy külföldi kutatók megalapozott módon foglalhassanak állást a magyarba került ótörök nyelvi anyagról, és használhassák fel ezt az anyagot saját későbbi kutatásaikhoz, hiszen ez a mű egy helyen tartalmazza angol nyelvű előadásban mindazokat a nyelvi folyamatokat, amelyek az ugor nyelvi egység felbomlásától az ómagyar korról bezárólag a magyar nyelvben lejátszódtak, és recipiensnyelvi háttérként az ogur nyelv történeti változásait megjelenítik.

Az ogur nyelv ótörök kori hangtani és alaktani változásainak feltárása kiindulópontként szolgál egy kontinuos ogur hangtörténet és történeti morfológia megírásához, melynek része lehet a volgai-bulgár és csuvas hangtörténet és szóképzési morfológia.

Az ogur nyelvnek a magyar által megőrzött elemei korban a legközelebb állnak a 3. és 5. század közötti időszakra feltett török–mongol érintkezésekhez, ezért ezen forrásanyag várhatóan jelentősen fellendíti a török–mongol nyelvviszony kutatását. Minthogy ez a nyelvi anyag időben párhuzamba állítható a keleti ótörök nyelv írott forrásokban megőrzött emlékeivel, és kellő mennyiségben állnak rendelkezésre az adatok, jelentősen megalapozottabbá válik az ótörök nyelv fonológiai, és szóképzési rendszerének a rekonstrukciója. Ha pedig egy későbbi fázisban sor kerül az ótörök és a korai mongol nyelvállapot összehasonlító vizsgálatára, bevonva a mandzsu és tunguz nyelvi anyagot, akkor válhat legkorábban aktuálissá az altaji nyelv alapszókinésének⁴ plauzibilis rekonstrukciója.

Végül: a magyar nyelv ótörök jövevényszavai, mint nyelvi elemek, hordozói a magyar művelődéstörténetnek. Ez a szókészlet megmutatja, hogy a magyarság az 5. századtól fogva beilleszkedett a sztyeppei nagyállattartó nomádok életformájába, és kulturálisan olyannyira hasonlóvá vált hozzájuk, hogy a honfoglalás előtt számos történeti forrás szerzője azonosította velük.

Agyagási Klára

*

⁴ Az altaji nyelvek 2003-ban megjelent etimológiai szótára (vö. Starostin – Dybo – Mudrak 2003) idézi a magyar nyelv ótörök jövevényszavainak többségét, de az ott felállított hipotetikus altaji rekonstrukciók helyességét a Róna-Tas – Berta-féle monográfia eredményei igen gyakran felülírták.

Alábbiakban a nagy mű egyes, a teljes terjedelemez képest elenyésző, de a magyar és a finnugor hangtörténet és etimológia szempontjából nagyon is lényeges részeihez fűzök kritikai megjegyzéseket. Ezek a részek: A magyar nyelv történeti hangtana (5. A historical phonology of Hungarian, 1011–1069), a finnugor és ugor eredetű magyar szavak jegyzéke (8.5 List of Hungarian words of (Finno-) Ugric origin. A selection, 1272–1293), ugyanez a lista megfordítva⁵ (8.6 List of Proto-Finno-Ugric and Proto-Ugric words in Hungarian, 1294–1316), végül a szerző szerint problematikus finnugor és ugor eredetű szavak szócikkei (8.7 Hungarian words with problematic Finno-Ugric and Ugric etymologies, 1317–1323). Mint az előszóból (IX) megtudjuk, ezek a részek Róna-Tas Andrástól származnak.

Azt eddig is tudtuk, hogy Róna-Tas rendkívül jól ismeri a finnugor nyelvtörténeti irodalmat és a finnugor hangtörténetet. A nagymonográfia fent felsorolt részei tovább erősítik ezt a meggyőződésünket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy finnugristaként feltétlenül egyetértünk a szerző minden elképzelésével, de azt el kell ismerni, hogy minden megállapítása jól megalapozott és komolyan veendő. A következő évek feladata lesz, hogy a magyar és a finnugor hangtörténet kutatói alaposan megvizsgálják, és lehetőség szerint hasznosítsák Róna-Tas eredményeit. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy finnugrista szempontból a lehető legjobbkor jelent meg ez a mű, hiszen már folynak az UEW második kiadásának előkészületei. A szerkesztők az egyes szócikkek módosítása során bizonyára maximális mértékben figyelembe veszik majd Róna-Tas véleményét.

A magyar hangtörténeti fejtegetések alapjául az utóbbi évtizedekben megjelent etimológiai szótárak (TESz, EWUng, MSzFE, UEW) anyaga szolgált. Az ezekben található finnugor és ugor eredetű magyar szavak korpuszát Róna-Tas saját szempontjainak megfelelően némileg szűkítette. Módszertani szempontból tanulságos a kihagyott szavak típusainak felsorolása (1013):

1. gyermeknyelvi szavak,
2. azok a szavak, amelyek megőrizték onomatopoeitikus jellegüket,
3. a legtöbb olyan szó, amelyik már korán grammatikai funkciót kapott (pl. *meg*),
4. azok a szavak, amelyek az MSzFE-ben és az UEW-ben bizonytalan vagy kétes minősítést kaptak,
5. azok a szavak, amelyek egyik obi-ugor nyelvben sem őrződtek meg és csak egy rokon nyelvi megfelelőjük van,
6. azok a szavak, amelyeknek csak a szamojéd nyelvekben és/vagy a lappban van megfelelőjük,

⁵ A két lista között alapvetően az a különbség, hogy az elsőben a magyar szó a címszó, míg a második a finnugor, illetve az ugor alapnyelvi alak szerint van rendezve. A két lista között más különbség is van. Erre még visszatérek.

7. kb. 50 szó, amelyek származtatása szemantikai vagy hangtani okokból nem volt meggyőző a szerző számára. Ezeket a 8.7 pontban véleménye indoklásával felsorolja.

A felsorolt kritériumok figyelembevételével 344 finnugor és 123 ugor eredetű szó (összesen 465 szó) maradt Róna-Tas korpuszában. Ez az MSzFE szócikkeinek kétharmada. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a szerző kommentárját: „I do not claim that all words omitted here are not of Finno-Ugric origin! I have followed the methodological principle of proceeding from the certain towards the less certain” (1013). Eljárásával teljes mértékben egyetérthetünk, és azt is megállapíthatjuk, hogy az általa használt korpusz minden tekintetben alkalmas megbízható hangtörténeti következtetések levonására.

Az ötödik fejezet legfontosabb eredményének azt tartom, hogy Róna-Tas gondosan és következetesen rekonstruálja a vizsgált szavak hangalakjában az egyes közbeeső fázisokban bekövetkezett változásokat, pl. PFUgr **paʎa(-)* > PUgr **paʎə(-)* (> POgr **paʎ* PVog **pālʎ(-)*, POsty **paʎʎʎ*⁶) > EAH **paʎə(-)* > **faʎə(-)* > H *fagy(-)* 'to freeze, frost'. Vagyis megadja a finnugor, az ugor és az obi-ugor alapnyelvi alakot, továbbá az ősvogul, őssztyák és korai ősmagyar (EAH = Early Ancient Hungarian) alakokat. A finnugor alakok általában az UEW-ből valók, az obi-ugorok Hontitól, de az őssztyák rekonstrukcióinak nagy része RTA-nak köszönhető. E sorok írója már évek óta hangsúlyozza az ún. közbeeső alapnyelvek rekonstrukciójának fontosságát. Magam is megpróbálkoztam az őssztyák rekonstrukciójával, így talán érthető, hogy finnugor nyelvészeti szempontból – mint már említettem – azt tartom a mű legnagyobb eredményének, hogy Róna-Tas rekonstruálta az ugor alapnyelv hangrendszerét és szóképzését. Elvégezte tehát azt a munkát, ami ránk, finnugristákra várt volna. Az általa rekonstruált ugor alapnyelvtől logikus lépések során jutott el a szerző a korai, majd a kései ősmagyarhoz (LAH = Late Ancient Hungarian). Hogy ez miért volt fontos, azt megvilágítja az alábbi idézet: „Ancient Hungarian began after its separation from the other two Ugric languages, Vogul (Manysi) and Ostyak (Hanti), together called Ob-Ugric. The *Ancient Hungarian* (AH) period lasted until the very first written sources of the Hungarian language in the 10th century. *Early Ancient Hungarian* (EAH) is the period lasting until the beginning of the contacts between the Hungarians and the Western Turks, which may have happened in the 5th-6th centuries. *Late Ancient Hungarian* (LAH) denotes the period between the 6th and the 10th centuries, the age of intensive Hungarian–Turkic cohabitation” (1071–1072). A nyugati ótörök – magyar érintkezések tehát a korai ősmagyar

⁶ Mint a példából látható, a szerző a turkológiában megszokott módon az ipszilont (ʎ) használja a *j* hang jelölésére a finnugor adatokban is.

kor végén kezdődtek és a kései ősmagyar kor végéig tartottak. Ezért volt szüksége a szerzőnek a magyar hangtörténet felvázolására.

Ebben a fejezetben Róna-Tas a szokásos sorrendben (másslhangzók, magánhangzók) és a szóban elfoglalt pozíciókat (szókezdő – szóbeljei helyzet, illetve első szótag – nem első szótag) világosan elkülönítve áttekinti minden egyes hang történetét, jól kiválasztott példákkal illusztrálva és pontos statisztikai adatokkal igazolva állításait. A közeljövő feladata lesz, hogy beledolgozzuk Róna-Tas megállapításait a magyar és a finnugor hangtörténetbe, vagy esetleg cáfoljuk őket.⁷

Egy könyvismertetésben egyik feladatra sem vállalkozhatom. Így csak néhány észrevételt teszek Róna-Tas hangtörténeti fejtegetéseivel kapcsolatban.

A szerző az 5.1 táblázatban (1015) mutatja be az ugor alapnyelv másslhangzórendszerét. Ez Róna-Tas szerint lényegében azonos volt a finnugor alapnyelvével. Vagyis nem fogadja el, hogy már az ugor alapnyelvben végbementek bizonyos hangváltozások, pl. $*k-$ + veláris $V > *χ-$, illetve $*s$, $*š > *s > *θ$ és $*ś > *s$ (l. pl. Honti 2012: 44–46). Nem azt állítja, hogy ezek a változások egyáltalán nem történtek meg, hanem azt, hogy később és ezért egymástól függetlenül zajlottak le az obi-ugor alapnyelvben, illetve az ősmagyarban. Ez utóbbiban Róna-Tas szerint az eredeti alveoláris $*s$ $*h$ -n keresztül kopott le. Az ugor szibilánsokkal kapcsolatban más probléma is van. Az említett 5.1 táblázatban a szibilánsok oszlopában ezt látjuk:

$$\begin{array}{c} (*s, *š >) s \\ \quad \quad \quad \acute{s} \end{array}$$

Az 1027. lapon viszont ezt olvassuk: „The PFUgr protolg had three sibilants: /s/, /š/ and /ś/. In the PUgr lgs there existed only two /s/ and /š/”. Lehetséges persze, hogy itt az /š/ sajtóhiba /ś/ helyett. De a következő lapon egyértelműen PUgr $*ošt̪ar̪ə > > H$ *ostor* ‘whip’ áll. Vagyis a helyzet, illetve a szerző véleménye nem egyértelmű.

A korábbi szakirodalomban elég sokat írtak a magyarban (és a permi nyelvekben) szórványosan jelentkező szókezdő zöngés explozívokról. Néhány ide tartozó szóval Róna-Tas is foglalkozik. A *b*-kezdűek közül a *bog* szót WOT⁸ eredetűnek tartja (138–140), a *bél*, *bogyó*, *bőr* finnugor etimológiáját pedig bizonytalannak. E szavak szókezdő zöngés hangját – mint ismeretes – úgy magyarázzák, hogy bennük a szóbeljei zöngés másslhangzó hatására zöngésült a szókezdő hang még a $*p-$ $> f-$ változás előtt. Ellenvetésül Róna-Tas azt hozza fel, hogy az esetek többségében a zöngésülés a feltétel fennállása esetén sem követ-

⁷ Hogy máris megtermékenyítő hatása volt ennek a műnek a finnugor hangtörténetre, mutatja Honti László cikke folyóiratunk mostani számában.

⁸ WOT = West Old Turkic = nyugati ótörök

kezett be (l. 1016, 1077). Ebben természetesen igaza van, de ha a zöngés explozívák szóbelsejében már megjelentek, – ezek, mint arra Róna-Tas is utal (1016, 1017, 1019), a „nazális + explozíva” kapcsolatokból keletkeztek – akkor előbbutóbb szókezdő helyzetben is megjelenhettek, mivel a nyelvi innovációk invazív jellegűek, vagyis terjeszkedni akarnak. Más szavakban, de jellegét tekintve ugyanez a jelenség játszódott le az őspermiben is.

A fenti érveléssel kételkedik Róna-Tas a *daru* és a *dob* finnugor eredetében is, mindkét szavunkat onomatopoetikus eredetűnek tartva (1078). Ez a két tényező persze nem zárja ki egymást, lehet egy szó egyszerre finnugor és onomatopoetikus eredetű. *Dug* igénket a szerző WOT eredetűnek tartja (303–306).

A mássalhangzókéhoz hasonló precizitással vannak kidolgozva a magyar magánhangzókról szóló pontok is (1040–1069). Engem egészen lenyűgöztek a 1059–1061. oldalakon látható ábrák, amelyek pontos számadatokkal mutatják, hogy pl. az ugor alapnyelvi /a/-nak négyféle finnugor előzménye és hatféle magyar folytatója van. Azt eddig is tudtuk, hogy a magánhangzók sokkal könnyebben változnak, mint a mássalhangzók, de én most látok először pontos statisztikát ezekről a változásokról. Róna-Tas ábrái megerősítették azt a véleményemet, hogy képzési és akusztikai sajátágaik miatt a magánhangzók minősége talán kisebb szerepet játszik a közlési folyamatban, mint a mássalhangzóké. És ezért is változékonyabbak.

Nagy érdeklődéssel olvastam a veláris *i*-ről (Róna-Tas: /i/) írtakat: „This means that in the phonological system of PUgr we have only /i/ as a high, unrounded vowel, and [i̯] had only an allophonic value” (1042), illetve „PUgr and EAH did not have the opposition of front /i/ and back /i̯/, see p. 1051. This opposition appeared in LAH” (1119). A szerző sajnos nem fejti ki, hogyan értelmezendő a veláris *i* allofónvolta. Az világos, hogy a WOT eredetű szavak veláris *i*-je növelte e hang gyakoriságát a magyarban, de mi bizonyítja, hogy a korai ősmagyarban ez a hang csak allofónként létezett? *Ín, ipa, iszik* stb. szavainkat feltehetőleg az egész ősmagyar kor folyamán első szótagi veláris *i*-vel ejtették, és ezért ragozzuk ezeket ma is veláris hangrendűként. Talán a szerző véleménye is ingadozott, hiszen az *ipa* ’father-in-law’ szó esetében PUgr (**uppə*) **ippə* alakokat rekonstruál, bár az EAH-ra csak **ipə* formát. Azt gondolom, érdemes lenne ezzel a problémával részletesebben foglalkozni.

Nagyon jól világítja meg a szerző a hosszú mássalhangzók és a diftongusok kialakulásához vezető folyamatokat (1061–1069).

A hangtörténet és az etimológia a finnugrisztikában (is) elválaszthatatlanul összetartozik. Továbbá – mint már említettem – megkezdődött az UEW második kiadásának előkészítése. Ezért, ha lehet, még az eddiginél is nagyobb érdeklődéssel néztem át a mű 8.5, 8.6 és 8.7 fejezetét. Az első kettő, mint említettem, egymásnak tükörképe. Ennek ellenére a 8.6 494 szócikket, a 8.7 viszont csak 465 szócikket tartalmaz. A szerző ugyan utal (1272, 1294) a listák összeállításá-

nak alapelveire, de az nem derül ki, mi okozza a különbséget. A figyelmes olvasó némi munkával kiderítheti, hogy az első listába olyan szavak is bekerültek, amelyek finnugor eredete a szerző szerint bizonytalan, pl. *bél*, *bog*, *bogyó*, *daru*, *edz*, *gyalog*, *köcsög*, *ravasz*, *táltos* stb. Ezért terjedelmesebb az első lista, mint a második.

A legizgalmasabb olvasmány persze a RTA szerint problematikus finnugor és ugor etimológiákkal foglalkozó 8.7 fejezet volt (1317–1323). Ez számításom szerint 51 szócikket tartalmaz. Közülük 10 szócikk a 8.5 listában is benne van. További szavakról RTA úgy véli, hogy azok a WOT-ből származó jövevényszavak. Ezek: *árik*, *bog*, *hajó*, *igen*, *ír*, *kérődzik*, *lék* (*vék*), *sért*, *sima*, *süly*, *szép*, *szó*, *táltos*, *tojik*, *úr*. Ezeket tehát tárgyalja a Lexicon-részben, és ott természetesen cáfolja finnugor eredetüket is. Véleményem szerint felesleges átfedést jelent kétszeri szerepeltetésük.

Vizsgáljunk meg ezek után néhány vitatott vagy vitatható etimológiát. Mint ismeretes az ősi, vagyis a finnugor eredetű szavak esetében három kritériumot szokás és szükséges figyelembe venni. (1) A hangmegfelelések szabályosságát. Hagyományosan ezt tekintik a legfontosabb kritériumnak. (2) A jelentések egyezését vagy hasonlóságát. Ennek valamivel kisebb a jelentősége. Eltérő jelentések esetén sokszor beérik egy-két analóg eset megemlítésével. (3) Az egyeztetett szavak elterjedtségét. Ez általában nem döntő szempont az etimológia megítélésében. Mégsem elhanyagolható, hiszen minél több rokon nyelvben van meg a szó, annál biztosabb az etimológia. Ez a megállapítás természetesen fordítva is érvényes. Úgy gondolom, hogy ezek a kritériumok a jövevényszavak esetében is alkalmazhatók, sőt alkalmazandók. Alábbi megjegyzéseimben igyekeztem ezeket mindig figyelembe venni.

Hajó szavunk esetében jelentéstani okból valószínűbbnek tűnik a WOT eredet. A finnugor nyelvekből felhozott megfelelőeknek ugyanis ’nyírfa’ a jelentése, míg a török megfelelőké ’kis hajó, csónak’.

Más vonatkozásban már említett *bog* szavunk esetében én inkább a finnugor eredet mellett maradnék. A finnugor származtatásnak szerintem hangtani akadály nincs. (A szókezdő *b*-ről korábban már szóltam.) Nincs jelentéstani probléma sem, és a szócsalád elterjedtsége (nyolc nyelv) messze az átlag fölött van.⁹ A török származtatás esetén problematikus a jelentés (magyar ’knot, bend’ ~ török ’package, bundle’) és a szóbelseji *g* is. Vö. „The final -g of *bog* in the case of suggested T origin of the H word is problematic” (140).

⁹ Saját számításaim szerint egy finnugor eredetű magyar szónak átlagosan négy rokon nyelvi megfelelője van.

Nem egészen értem, hogy került ebbe a listába *sima* szavunk. Ennek ugyanis finnugor származtatását nem ismerem. A szó a TESz szerint ismeretlen eredetű, de szerintem a török eredetet nem lehet egyértelműen kizárni.

Szép szavunk finnugor származtatása hangtanilag ugyan kifogástalan, de jelentésstanilag nem eléggé meggyőző. Elterjedtsége, ha az F. Mészáros által idevont osztják szót is figyelembe vesszük, kielégítő. Sajnos a török származtatás sem problémamentes, mivel a szó megfelelői csak a Volga-vidéki török nyelvekben fordulnak elő. Nincs tehát megnyugtató megoldás.¹⁰

Érdekes problémát jelent *szó* szavunk eredete. Az nyilvánvaló, hogy végső soron a török *sav* 'speech, word' szóból származik. Szavunknak azonban hangtanilag és jelentésstanilag teljesen szabályos megfelelői vannak a vogulban és az osztjákban. Ezért a korábbi szakirodalomban elterjedt volt az a vélemény, hogy ez a szó az ugor alapnyelvbe átkerült néhány őstörök jövevényszó egyike. Róna-Tas egy korábbi tanulmányában tagadta, hogy az ugor nyelveknek lennének közös török jövevényszavaik (Róna-Tas 1988), így érthető az a véleménye, hogy „I claim that the Vog and Osty words are separate copies fr an early WOT lg” (810).

Dug igénk finnugor származtatása – szerintem – hangtanilag és jelentésstanilag rendben van. (A szókezdő zöngés explozíva problémájáról már korábban szóltam.) A szó elterjedtsége a finnugor nyelvcsaládban éppen az átlagnak megfelelő. Török származtatás esetén Róna-Tas szerint is problematikus a szóvégi *g* (306). Mint a mű minden szócikkére jellemző rendkívül alapos és minden számottevő véleményre kiterjedő szakirodalmi ismertetőből kiderül, Németh Gyula úgy vélte, hogy ez a szó az uráli és a török nyelvek ősi rokonságának maradványa is lehet.

Nyelvjárási *süly* 'scurvy; skorbut' szavunkat az UEW kételkedés nélkül az uráli **ćiklä* 'Warze' szóból származtatja. Igaza van azonban Róna-Tas-nak abban, hogy az uráli *ć*- szabályos folytatója a magyarban *cs* lenne. A WOT származtatás esetén már az átadó nyelvben *š*- állhatott. Vagyis hangtanilag valószínűbbnek tűnik a magyar szó török eredete. Ez azt jelenti, hogy az UEW majdani második kiadásában az ebbe az etimológiába sorolt magyar szavakat legalább egy ?-lel kell felsorolni. Megemlítem még, hogy az UEW kommentárja alapján az uráli és török szavak ősrökonsága sem kizárható.

A *tojik* igét az UEW is csak ?-lel származtatja az uráli **toye-* 'bringen, holen, geben' szóból. Egyrészt a magyar ige specializálódott jelentése miatt, másrészt mert a *tojik*-nak két másik származtatása is van. Lehet török eredetű, illetve lehet a *tol* 'schieben, rücken, stoßen' ige alakváltozata is. Róna-Tas (911–914) termé-

¹⁰ A *szép* és a *sebes* egy másik származtatását l. folyóiratunk mostani számában a 421–424. oldalon.

szetesen a török eredet mellett foglal állást. Hangtanilag az uráli és a török származtatás egyenértékű, jelentéstanilag mindkettő problematikus. A török ige elsődleges jelentése 'to be born', a szórványosan előforduló 'to lay eggs' jelentés másodlagosnak tűnik. Így ebben az esetben nem tudok határozottan állást foglalni egyik származtatás mellett sem.

Ugyanez a helyzet az utolsóként tárgyalandó *úr* szavunkkal. Hangtanilag ez is lehetne akár finnugor, akár török eredetű. Az UEW által feltett finnugor **ur3* 'Mann, Männchen' etimológiának azonban csak három tagja van (a magyaron kívül finn és lapp). Ezért és a jelentéstan különbség miatt az egész etimológia bizonytalan minősítést kapott. A Róna-Tas által javasolt WOT *uri* hangtanilag lehetne a magyar szó forrása, de ennek kikövetkeztethető jelentése szerinte is csak 'male child, son (of rulers or begs)'. Vagyis a török származtatásnak is komoly jelentéstan akadályja van.

Ha a fenti etimológiai észrevételeim kivétel nélkül helytállóak lennének, ez a tény akkor sem vonna le semmit az ismertetett mű tudományos értékéből. Túlzás nélkül állíthatjuk, lenyűgöző az a tudás és módszertani következetesség, ami ezt a könyvet jellemzi. Mint már említettem, Róna-Tas feladta a leckét a finnugristáknak: meg kell vizsgálnunk finnugrisztikai és magyar nyelvtörténeti megállapításait, választ kell találnunk az általa felvetett kérdésekre. Reméljük, meg tudunk birkózni ezzel a feladattal.

Csúcs Sándor

Irodalom

- Agyagási Klára (2013), Nyugati ötörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az *ogur* hangtörténet számára. In: É. Kiss Katalin – Hegedüs Attila – Agyagási Klára (szerk.), *Nyelvelmélet – kontaktológia. Műhelykonferencia előadásai*. Piliscsaba. Előkészületben.
- Ahlqvist, August (2008), *Tschuwaschiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band I. Studies in Linguistics of the Volga-Region. Vol. IV*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Bárcki Géza (1958), *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967–1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993–1997), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng
- Budenz József (1873), Jelentés Vámbéry Ármin magyar–török szóegyeztéseiről. *NyK* 10: 67–135.
- Clauson, Gerald (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.

- Comrie, Bernard (1996a), Adaptations of the Cyrillic alphabet. In: Daniels – Bright 1996: 700–726.
- Comrie, Bernard (1996b), Script Reform in and after the Soviet Union. In: Daniels – Bright 1996: 781–784.
- Daniels, Peter – Bright, William (ed.) (1996), *The World Writing Systems*. Oxford University Press, New York.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982–1985), *Mahmūd al-Kāšyari: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*. I–III. Harvard University Printing Office, Duxbury.
- Dmitrieva, Ju. – Agyagási, K. [Адягаши, К. – Дмитриева, Ю.] (2001), *Hungaro–Tschuwasschica. Аннотированный библиографический указатель исследований венгерских ученых XIX–XX вв.* Чебоксары.
- Doerfer, Gerhard (1963–1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* Bd. I–IV. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1991), *Old-Turkic word formation* Vol. I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1993), *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fischer, Johann Eberhard (1747), *Vocabularium Sibiricum*.
- Gombocz, Zoltán (1912), *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. MSFOu 30.
- Gyarmathi, Sámuel (1799), *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata*. Gottingae.
- Honti László (2012), *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horvát István (1833), *Magyar szovakhoz hasonlító török szovak*. *Tudományos Gyűjtemény* 17/6: 51–65, 17/7: 11–39.
- Johanson, Lars (1979), *Alttürkisch, als „dissimilierende Sprache“*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Johanson, Lars (1992), *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Kakuk, Susan (1982), *The Hungarian Historical Etymological Dictionary and Chuvash Phonology*. In: A. Róna-Tas, András (szerk.), *Chuvash Studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 83–95.
- Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка*. Наука, Москва.
- Ligeti Lajos (1977–1979), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van* I–II. Körösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Budapest.
- Ligeti Lajos (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Maue, Dieter (1996), *Alttürkische Handschriften 1. Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

- Munkácsi Bernát (1882), Török kölcsönszók. *Nyr* 11: 56–61.
- Munkácsi Bernát (1884), Adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Nyr* 13: 258–263.
- Munkácsi Bernát (1902), Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *NyK* 32: 271–302, 369–398.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Róna-Tas, András (szerk.) (1982), *Chuvash Studies*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Róna-Tas, András (1986), *Language and History. Contributions to Comparative Altaistics*. SUA 25. Szeged.
- Róna-Tas, András (1988), *Turkic Influence on the Uralic Languages*. In: Sinor, Denis (szerk.). *The Uralic Languages*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András (1991), *An Introduction to Turcology*. SUA 33. Szeged.
- Róna-Tas, András (1998), *Western Old Turkic*. In: Johanson, Lars (ed.), *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. August 3–6, 1994. *Turcologica* 32. Harrassowitz, Wiesbaden. 619–626.
- Röhrborn, Klaus (1977–1998), *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. 1–6. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Sims-Williams, Nicholas – Hamilton, James (1990), *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. School of Oriental and African Studies, London.
- Starostin, S. A. – Dybo, A. V. – O. A. Mudrak, O. A. (2003), *Etymological dictionary of the Altaic languages*. Brill, Leiden.
- Szinnyei József (1920), *Magyar nyelvhasználat*. Kiadó, Budapest.
- Vámbéry Ármin (1870), *Magyar és török–tatár szógyezések*. *NyK* 8: 109–189.
- Vasil'ev, D. D. [Васильев, Д. Д.] (1983), *Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. Опыт систематизации*. Наука, Москва.

**Honti László: Anyanyelvünk atyafiságáról
és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak**

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143.

Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2012. 282 oldal.

Honti László nem először nyilatkozik meg a könyv címében jelzett kérdés-körben. Az ő szerkesztésében jelent meg nemrég, immár két kiadásban is egy gyűjteményes kötet hasonló címmel (Honti 2010, 2011), melyben jeles szerzők garmadája tárgyalja a nyelvrokonság tudományos ismérveit, és kritikáját adja az elmúlt húsz esztendőben szerföltt elszaporodott dilettáns nyelvészkedés jelenségeinek. Ez alkalommal a szerző egymaga vállalkozott rá, hogy újból elővegye ezt a kérdést, és az azóta kezébe került dilettáns munkák egy-egy állítását cáfolja, illetve az első, gyűjteményes kötetre történt nagyszámú és sokszor igen barátság-talan kritikákra válaszoljon. Munkáját ez alkalommal is ismeretterjesztő és felvilágosító jellegűnek nevezi, s valóban a nyelvrokonság tényeiről tudományos igényű ismeretterjesztést folytat, míg a dilettánsok kíméletlen kritikáját adja.

Mind a tudományos történeti-összehasonlító nyelvészetnek, mind a dilettáns nyelvészkedésnek hosszú története van. Azt mondhatjuk, hogy az előbbi az emberi megismerés egy nem túl régi időpontjában, a 18. század végén – a 20. század elején jön létre, és első nagy teljesítménye az indoeurópai nyelvrokonság tézisének felállítása és bizonyítása. Az összes más nyelvcsaládokra és nyelvekre vonatkozó történeti-összehasonlító vizsgálat az itt szerzett tapasztalatokat, módszereket és analógiákat használta fel, így a finnugor vagy a török történeti nyelvészet is. Ezzel szemben a dilettáns nyelvészkedésnek majnem az emberiség történetével egyidős a története. Az ember, mikor tudatára ébred, hogy beszél és a beszéd a legfontosabb eszköze az egymással való kommunikációban és a világ megértésében és feltárásában, azonnal értelmezni kezdi a nyelvet. Hosszú évezredekken keresztül erre semmilyen tudományos eszköz nem állt rendelkezésére, így a nézeteit mitológiai formában fejezte ki, nyelvre vonatkozó nézetei pedig empirikus tényekből indultak ki: ha két szó hasonló hangalakú volt egy nyelven belül vagy két nyelv között, azonnal összekapcsolták a kettőt, fantázia szülte magyarázatok kíséretében. Utóbbi jelenség, melyet később a nyelvtudomány „népetimológiá”-nak nevezett el, az Ószövetségtől kezdve a keresztény középkor szerzőiig a „nyelvhasználat” fő eszközének számított. Példaként hadd említsem a mi kedves Anonymusunkat (1200 körül), akinek Gestája tele van ilyesféle népetimológiákkal, mint például a következő: a magyarok (akik a latin szövekben *ungarus*-ként említvük) *ungar* nevüket onnan kapták, hogy a honfoglaló magyarok elvonultak *Ungvár* városa mellett. Minden ízében fabrikáció ez a népetimológia (s a többi is), s csak azért említettem meg, hogy lássuk, körülbelül ilyen

szinten állnak mai sumer, szkíta, hun, és egyéb nyelvrokonsággal előálló „nyelv-hasonlító”-ink, azzal a különbséggel, hogy a középkori szerzők nyelvi tévelygése a nyelvtudomány története szempontjából érdekes és elemezhető jelenségek, melyek koruk általános műveltségi szintjén állnak, addig a mai nyelvhasználók elképzelései olyan viszonyban állnak a mai nyelvtudománnyal mint a természeti népek kozmogóniai elképzelései az atomfizikával.

Ez utolsó állításommal el is jutottam oda, hogy miért nem lehet egyenlő felek közötti párbeszédet folytatni a mai nyelvészeti dilettánsokkal. Ugyanis nem azonos nyelvet beszélünk és nem azonos a módszerünk: egy Amazonas-menti indián bennszülöttnek, aki épphogy kilépett az őserdőből, nehezen tudnánk elmagyarázni a fizika eszközeit felhasználva, hogy a repülőgép miért száll éppúgy a levegőben, mint a madár. Ezért meddő minden olyan, bár legyen jószándékú kísérlet, mely szeretne nyilvános párbeszédet vitákat a két fél között (l. Fancsaly 2010: 46–51; ennek cáfolatát l. Honti 2012: 12).

A huszadik század elejére már annyira kialakult és megszilárdult a magyar tudomány rendszere, s nem egy területen világszinten volt, hogy ettől kezdve a magyar őstörténet területén a tudományos világ és a dilettantizmus élesen szemben állt. Ezután komoly tudós már nem vonhatta (nem is vonta) kétségbe a magyar nyelv finnugor eredetét, így a tudósoknak nem kellett ezekkel foglalkozniuk. Legfeljebb néha-néha egy-egy cikkben vagy könyvecskében rámutattak a dilettáns teóriák abszurditására. Ezek a teóriák ugyanis tudományosan értékelhetetlenek, módszertelenek és önellentmondók, így módszeres cáfolatuk lehetetlen. Innen van az, hogy a tudós szerzők nem egyszer az iróniához fordultak, hogy e művek abszurditását kifejezzék, s ez az érzékeny lelkű „alternatív” őstörténészeknek (ahogyan eufemisztikusan nevezik magukat) igen rosszul esik. De értsék meg, egy abszurd műfajt – mely a szerző tudatlansága, műveletlensége és módszertelensége felett érzett szomorúságot és a komikum fölötti nevetést egyszerre hívja életre a bírálóban – nem lehet mással, csak az irónia eszközeivel kritizálni. Így tesz Honti László is ebben a könyvében, miképpen az előző gyűjteményes kötetében is tette (Honti 2010). Ugyanakkor a módszeres, megalapozott cáfolatot sem hanyagolja el. Minden adatának pontosan utána lehet nézni (nem úgy, mint sokszor az általa cáfolt nézetek közlőinél). Ezért van az, hogy sokszor közöl hosszú idézeteket, pro és kontra, az eredeti nyelvű szöveget, éppúgy mint saját fordítását is közölve. Bármennyire is didaktikusnak tűnhet ilyesmi egy tudományos munkában, de teljes mértékben igazolható egy ilyen műben, melynek minden szavára zsákmányra éhes farkasként vetik rá magukat a dilettáns hadak, hát ha találnak olyan hibát és véleményt, amibe bele lehetne kötni. Nos, Honti könyvében nincsenek légből kapott állítások, s az ő módszeres cáfolataival szemben nincsen plauzibilis védekezés: „alternatív” őstörténészeink legfeljebb az általuk régóta ismert és használt „módszerek” közül a rágalmazáshoz és a politikai befeketítéshez folyamodhatnak (nincs kétségem, hogy meg is fogják tenni, miként

eddig is megtették). Ennek pedig már nincsen semmi köze a tudományhoz, legfeljebb a becsületsértéshez.

Először egy rövidebb fejezetben ismerteti a történeti-összehasonlító nyelvtudomány kialakulását, elveit és módszereit, az ő megfogalmazásában „dióhéj”-ban (16–41). Ez egy nagyon jó, szikár és közérthető leírása a témának, az is megértheti, hogy mit jelent a nyelvtudományi módszer, aki nem képzett ezen a területen. Ezután az ugor nyelvek közösségéről és a magyar nyelv szempontjából legfontosabb obi-ugor csoportról ad rövid jellemzést (42–50). Az ismertetett könyv gerincét az „Anyanyelvünk rokonságairól” szóló hosszú fejezet teszi ki (51–210), melyben kilenc rövidebb szakaszban tárgyalva csoportosítja a különböző „anti-finnugrista” nézeteket nyelvünk eredetéről. Itt mindenki és minden megkapja a magáét: a kisebb nagyobb tárgyi tévedésektől kezdve, a tudatlanság és módszertelenségen át a goromba és alaptalan rágalmozásokig. Tarka a kép és szomorú az inkoherencia hiánya ezen művekben, de egy dolog szorosan összeköti őket: a „finnug(o)rizmus” (senki más, csak általuk használt gúnyszó) megvetése, mely néha patológikus dühkitörésekbe és szélsőséges magyarkodásba torkollik. Bár elég sokat olvastam és láttam már ezen téren, de a Honti által összeszedett anyagban még mindig találtam pár újdonságot (bár ne találtam volna) és pár „új” szerzőt, aki a teljes szakértetlenség homályából előbújva próbálja a kört négyyszögösíteni. Tanulságos, és egyben lehangoló a megzavart magyar tudatnak ezt a sokféle, de alapvetően beteges megnyilvánulását így egyben látni, melyek a tetejébe még sokszor a xenophobia és hazafiaság öltözetét is magukra öltik. Hadd idézzem itt a sokszor támadott Hunfalvy Pál kiváló tudósunk és akadémikusunk nagyszerűen megfogalmazott szavait, akinek őszinte személyét és magyarságát nem átallják a fentebb említett nagymagyar őstörténészek és nyelvészek azzal is kétségbevonni, hogy őt, a magyarsághoz tartozó szepességi szász származású embert mély megvetéssel Paul Hunsdorfernek nevezik. Íme az idézet, melyet először most ismertem meg Honti könyvéből, s amely többet fejez ki az egész kérdés lényegéről mint bármi, amit addig olvastam. Hunfalvy arra a támadásra reagál, mely szerint a magyar közönség állítólag kétellyel és kedvetlenül fogadja a finnugor nyelvrokonság tényét. Így folytatja: „A kétely és kedvetlen fogadtatás még hazafisági szint is hazud magára, hogy annál kevésbbé érezze annak szükségét, csak gondolkodni is arról, amivel az »alapos készültség« megkínálja. Minap is hallottuk egy akadémiai felolvasásban a »hazafias történetírást« ajánlani, amivel, nem épen nagyon lefátyolozva, az én hazafiatlan eljárásom bélyegezteték meg. Én régen vallom és írom, hogy a hunok nemzetiségi mivoltát nincs módunk megismerni, hogy tehát nem tudomány, hanem esztelenség, a magyarságot avval azonosítani, a mit nem ismerünk, sőt teljes lehetetlenség is megismernünk. Ha mégis a hun-magyar rokonsági eszme átment a vérünkbe: tehát egy esztelenséggel, azaz szellemi betegséggel, terheltük meg vérünket a mi azután mi okos eredményt szülhet, azt én nem tudom. Ellen-

ben azt tudom, hogy betegség egészséget nem szülhet. Sok egyéb ellen is irok, a mi, úgy látszik, átment a magyar vérbe, de a mit én, mint betegséget, ki szeretnék abból hajtani. Régóta állok tehát a hazafiatlanság hirében.”

Ezek után egy általa „anekdotá”-nak nevezett történetet mond el, mely szerint 1856-ban egy magyar író arra figyelmeztette őt, hogy az egyik tekintélyes akadémikus szerint „az osztrák kormány azért vesztegetett meg, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsam, tehát óvakodjék tőlem. Nagyon csodálkozám, hogy valaki megvesztegetettnek tart – hisz addig is már igen sok különöst tapasztaltam volt az emberek részéről – hanem inkább azon csodálkozám, hogy bármely nemzetnek a hitelét nem saját derék mivolta, hanem eredete alapíthatná meg, a mely pedig homályos, és csak történelmi és nyelvészeti nyomozások útján deríthető fel, ha általában felderíthető. Én még azon magános embert sem becsülhetem, a ki saját semmiségében az elődjeinek érdemeivel hányja-veti magát: hogyan tisztelhetném azt a nemzetet, a mely az eredetével akarná érdemes voltát kitüntetni! Leginkább pedig azon csodálkozám, hogy valaki olyan ostobául gyerekes kormányt gondolhat, hogy az a képzelt vagy valóságos eredet tagadásával akarná a nemzet hírét-nevét lerontatni. Csak később tapasztalám, hogy az 1856. évi akadémikus hitében már régen mások is osztoztak, minélfogva azt némileg vér-betegségből fakadónak kell tartanom” (Hunfalvy 1883: 3–41; *apud* Honti 2012: 67–68).

Honti könyvében többször említ egy finnugrisztika ellenes beadványt, melyet sok „alternatív” őstörténész írt alá 2008-ban és azt elküldték az MTA elnökének. Nem szeretném ezt a „Beadvány a finnugor hazugság felszámolásáért” címet viselő förmedvényt széles körben terjeszteni, de hadd idézzek belőle pár mondatot, melyeken mint állatorvosi lovon tanulmányozhatjuk, hogy a Hunfalvyt támadók után 130 év alatt szinte semmit sem változott az „alternatív” őstörténészek „érvrendszere”: „1841-ben helyezték az Akadémiánkra a szász Paul Hunsdorfer jogászt, és Joseph Budenzet, akik hihetetlen erővel a magyar nyelv finnugor származását kezdték erőltetni.” – „Trefort Ágoston vallás és közoktatási miniszter 1877-ben így nyilatkozott: A kormány a jövőben csakis a tudomány ama képviselőit fogja támogatni, akik a finn-ugor eredet mellett törnek lándzsát.” [Nem tudjuk, ez a hazug városi legenda honnan eredhet, ugyanis még senki sem dokumentálta!] – „Ezekből a történelmi tényekből is kiviláglik, hogy a finnugorizmus elsősorban politikai érdekekből született, mivel ellenségeink deheroizálni akarták a magyarságot.”¹¹

A könyv „Epilógus”-a zárja a munkát (220–232). Ebben a szerző a 2010-es gyűjteményes kötetre érkezett számos kritika közül egy-kettőre reflektál kritikus

¹¹ A teljes szöveg több internetes fórumon is megjelent, én a következőről vettem: <http://www.polygon.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=33609>.

szellemben, így kiemelten a Balázs Géza, Czakó Gábor, Pusttay János, Szócs István és Varga Csaba részéről érkezett kritikákra. A könyvet végül a szakszavak, a rövidítések, az obi-ugor nyelvjárások, a hangtani és egyéb jelek jegyzéke, egy rendkívül bő bibliográfia és névmutató zárja. Az irodalomhoz mindössze egy megjegyzésem lenne. Talán jobb lett volna a komoly tudományos szakirodalmat és a módszertelen dilettáns munkákat külön jegyzékben közölni. Már hallom is a felhördülést bizonyos emberek részéről: „micsoda aljas, antidemokratikus, negatív diszkrimináció ez?”. Mindkét esetleges vádat és azok ódiumát is vállalom, hiszen egyetértek velük: a tudomány nem demokratikus és alapvető módszere, hogy a jót a rossztól, a hamisat az igaztól különválasztja, azaz a rosszat és a hamisat „negatívan” diszkriminálja. Bevallom, rossz szívvvel nézegetek egy olyan irodalomjegyzéket, melyben olyan nagy tudósaink mint Bárcki Géza, Benkő Loránd, Ligeti Lajos és még sok másnak a neve egy lapon szerepel dilettáns „irányzat”-ok guruival (neveket most nem mondok, de mindenki tudja kikről lehet szó).

Végül, azzal a gondolattal fejezném be a Honti László kiváló könyvéről szóló ismertetésemet, hogy örülhetünk, ha egy jeles szerző arra vállalkozik, hogy a tudományos nyelvhasználat fényében éles kritikával illeti és megvilágosítja a dilettáns nyelvészkedés és östörténetírás legújabb produktumait. A dilettánsok örülhetnek, hogy a tudósok írnak róluk és foglalkoznak velük, hiszen úgyszólván ez a fő céljuk. A tudósok elismerésére és dicséretére szomjaznak és vágynak, s ha az elismerés nem érkezik meg, sértett gyermekként gorombáskodnak és vagdalkoznak. De ezt is jobban szeretik, mint a hallgatást. Addig jó nekik, míg róluk is írnak, a róluk való hallgatást nem jól tűrik. Tulajdonképpen hálásak lehetnek Honti tanár úrnak ezért a humánus tettéért, hogy tollára vette és kritizálta őket. Meggyőződésem persze, hogy nem miattuk tette, hiszen az engesztelhetetlenek és fanatikusok úgysem fognak megváltozni semmilyen kritika hatására. De tette ezt annak a széles magyar értelmiségi és olvasó rétegnek a kedvéért, akiket érdekel a magyar múlt, szívesen olvasnak róla, de félő, hogy az elmúlt húsz évben a dilettánsok keltette fülsüketítő zaj és agresszió kezdi elnyomni bennük a józan tudomány iskolában beléjük plántált megállapításait. Jó lenne, ha a művelt magyar orvosok, mérnökök, tanárok, közgazdászok és még sokan mások, nem dőlnének be a dilettáns hangzavarnak és megértenék, hogy akkor is jó magyar lehet valaki, ha nem hiszi el a sumér, szkíta, hun és egyéb keleti rokonság zavaros tanait. Sőt, meggyőződésem, hogy értelmesebben és európaibb módon (ha ez még pozitív jelentésű számukra) lehet valaki magyar érzésű, ha nem dől be a gyermekes, primitív és értelmetlen származási elméletek fantazmagóriáinak.

Irodalom

- Fancsaly Éva: A magyar nyelv rokonsága. Acta Hung Univ. Essekiensis 2: 46–51.
- Honti László (főszerk.) – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.) (2010), A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest. – Második, bővített kiadás: uott, 2011.
- Hunfalvy Pál (1883), Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Budapest: 3–41.

Vásáry István

**Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány
Rénszarvas vagy csodaszarvas?**

Nyelvtörténet és művelődéstörténet.
Typotex Kiadó, Budapest. 2011. 467 oldal.

Úgy vélem, Sándor Klára egészen rendkívüli könyvvel örvendeztette meg mindazokat, akik érdeklődnek a magyarság eredete, a magyar nyelvrokonság és a magyar őstörténet iránt. Bevezetőjéből megtudhatjuk, hogy könyvét elsősorban tudománynpszerűsítő céllal írta, mindemellett úgy gondolom, haszonnal forgatják írását azok is, akik valamely társtudomány körein belül vannak, hisz olyan széleskörű áttekintést készített a szerző a honfoglalást megelőző időszak magyar történelméről, a magyar nyelv korai alakulásáról, művelődéstörténetünk ezen korszakairól, melyre ilyen részletességgel, egy könyvben találva eddig nem volt példa. A bevezető fejezetből az is kiderül, hogy az író célja a „nyelvtörténet valóságának” és a mondák „igazságának” kibékítése volt, annak megmutatása, hogy a kettő jól megfér egymás mellett, sőt sok tekintetben ki is egészíti egymást; csak nem szabad „a mondákat, legendákat, meséket, a szépirodalmat történelemként kezelni”, de nem kell feláldoznunk a tudomány oltárán a hun mondakört sem (7–8, 428).

A könyv első részében, az 1–6. fejezetben a szerző a nyelvrokonság mibenlétét taglalja, de teszi ezt is oly módon, ami egyébként az egész művet jellemzi: a nyelvek rokonításának alapvető tudnivalóin túl jelen van a tudománytörténet sok izgalmas alakja és nézete, a kultúrtörténet számos idekapcsolódó részlete és napjaink valóságának e kérdéskörhöz köthető mindenféle vonatkozása. Megtudhatjuk, hogy az a felfokozott érdeklődés, mely a magyar őstörténet és a magyar nyelv eredete körül mutatkozik meg és ölt erős mértékben politikai színezetet, nem

csupán a 90-es évektől jellemző, hanem jóval korábbi. Gyakorlatilag a jelenség már a 20. század első felében is ugyanazokat a tüneteket produkálta, mint napjainkban: lelkes amatőrök és erőszakos délibábosok publikálnak, nyilatkoznak, s a hétköznapi emberek pedig egyre kevésbé tudnak eligazodni a tévhitek és tudományos állítások rengetegében. Mostanra a helyzet pedig odáig fajult, hogy a nyelvrokonságról való gondolkodás és közbeszéd a politikai megosztottság áldozatává lett, s lassan politikai hovartartozás kérdése lesz a magyar nyelv származásának megítélése (15).

Miközben a könyv leírja a magyar nyelv rokonításának különféle vonulatait és típusait, az olvasó a magyar vonatkozásokon túl általánosan megismerkedhet a korai magyarázatokkal a nyelvek keletkezéséről, különbözőségéről és hasonlóságáról, egészen a 18. század utolsó harmadáig, amikor is a közös ős válik fő kérdéssé, s megszületik az összehasonlító történeti nyelvtudomány. Az összehasonlító nyelvtudomány alapelvei szerint tartható a magyar nyelv mind a mai napig uráli nyelvnek. A könyv részletesen bemutatja az egyéb rokonítási kísérleteket is a kezdetektől napjainkig, a szolidabbaktól a legelvadultabbakig, és a példák is világossá teszik, hogy a szakembert a dilettánstól az alkalmazott módszer és a módszer alkalmazásának módja különbözteti meg. Sándor Klára úgy véli, a nyelvünk eredete körüli hisztériának nagymértékben okozója a nyelv történeti kapcsolataira rátelepedett rokonságmetafora a maga családfa típusú ábrázolásával. A rokonság metaforája a családi viszonyokat kiterjesztette a népek rokonságára, s a népeket mindig is hajlamosak voltak az emberek nyelvekkel azonosítani, s így válik a nyelvrokonság az emberek zömének tudatában egyfajta „húsvér” rokonsággá. A könyv világosan leírja és több helyen is újra leszögezi: a nyelvek rokonsága nem jelenti a népek rokonságát, és népek rokonságáról nem is lehet tudományos értelemben beszélni. A rokonság metaforája valóban sok félreértésnek az okozója, azonban a könyv idetartozó okfejtéseit olvasva bennem is marad némi bizonytalanság. A szerző így fogalmaz: „...ne felejtjük el, hogy a »nyelvrokonság« mindössze annyit jelent: az adott nyelvekben meghatározott típusú közös nyelvi jegyekből elég sok található ahhoz, hogy arra következtessünk, a vizsgált nyelvek őseinek beszélői valamikor egymás közelségében, akár azonos közösségben élhettek” (77). Úgy gondolom, fontos különbség az, hogy azonosságot vagy „csak” szomszédságot feltételezünk. Ha csak szomszédok voltak, idővel közös nyelvet hoztak volna létre? Vagy ha nem is volt közös nyelv, akkor milyen alapon beszélünk alapnyelvről, ami bár az általunk ismert formájában egy mesterségesen létrehozott dolog, nem a valamikori nyelv, de értelmezésem szerint mégiscsak egy valamikori nyelvnek a fennmaradt nyomait foglalja össze.

A könyv ezt követő fejezetei átvezetnek minket abba a térbe és időbe, ahol a magyarság önálló nemzetté formálódott. Ez a terület a „steppei országút”, amely Északkelet-Kínában, Mandzsúriában kezdődik és az Urálnál átlépve Európába, a

Volga medencéjén át lehúzódik egészen a Kaukázusig, és a délorosz steppéken át egész a Duna torkolatáig, majd pedig a Duna vonala mentén eléri az Alföldet. Bár ez a terület földrajzilag hatalmas kiterjedésű, gazdasági, politikai és kulturális szempontból meglehetősen egységes képet mutatott a történelem során. Ennek pedig az az egyszerű oka, hogy a steppei környezet a nomád életmód kialakulásának kedvezett. Az ezen a területen élő nomád népek azonos életmódjukból és környezetükből kifolyólag sok hasonlóságot mutattak, még ha etnikailag különbözőek is voltak. A régészeti leletek és források alapján kirajzolódik a terület történelme; a különféle népek, törzsek, szövetségek kavalkádja vonul végig a fejezeteken. A könyv ezen részei több népre hangsúlyosabban is kitérnek (pl. türkök, kazárok, bolgárok), de érthető módon a fő hangsúly a hunokra esik. Jelen van a steppei forgatagban már a magyarság is (ekkor már főképpen török népek uralják a steppét), hogy milyen formában, arra a forrásokból vagy a régészeti adatokból, vagy éppen a nyelvi tényekből következtethetünk. A steppei nomád élet állandó velejárája volt a hadakozás a szomszédos népekkel, s a háborúkban az egyes népek, törzsek hol ellenségek, hol pedig szövetségesek voltak. Az évszázadok során számos nép eltűnt, beolvadt más népcsoportokba, de a magyarság mindvégig megőrizte identitását, és nyelvét sem cserélte le. Ezt az is lehetővé tette, hogy a győztes helyzetben levő népek nem törekedtek a legyőzöttek beolvasztására, a különféle kisebb-nagyobb törzsek a harci viszonyoktól függetlenül fennmaradhattak, a győztes fél a legyőzött törzsekben inkább háborús szövetségest látott, mint megsemmisítendő ellenséget. A magyarok körében ebben az időszakban vélhetően létezett valamilyen fokú két- vagy többnyelvűség, de nyelvcsere nem került sor.

Ennek az időszaknak a vége a honfoglalás, amikor a magyarok alapvetően török kultúrájú népként megérkeznek a Kárpát-medencébe. Sándor Klára könyvében ezután azt elemzi rendkívül részletesen, hogy miképpen vált a Kárpát-medencében letelepedett és államot alapító magyarság identitásának alapjává a hun rokonság. Ebben természetesen fő szerepet játszottak történetíróink (elsősorban Kézai), s a könyv nemcsak ezekkel a krónikákkal – és íróikkal – ismerteti meg az olvasót, hanem azokkal a korábbi forrásokkal is, amelyekből a magyar történetírók merítettek. De nemcsak krónikáink őrzik a hun rokonság történetét, hanem kitörölhetetlenül beleépült a magyar szépirodalomba is, és ami ennél is fontosabb, bizonyos elemeit tekintve mindig is a magyar tudat részét képezte. S ezzel eljutunk a könyv egyik legfontosabb szereplőjéhez, a csodaszarvashoz, melyet akár a mű szimbolikus alakjának is sejthetünk.

Sándor Klára könyvében a csodaszarvasnak kulcsszerep jut. Az, hogy a magyarok huntudata miképpen alakul ki a korai történetíróink gesztái nyomán, végigkövethető írott forrásainkon és szépirodalmunkon. De hogy a honfoglaló magyaroknak volt-e huntudata, sokkal nehezebben megválaszolható kérdés. A csodaszarvas mondája erősítheti talán azt a feltevést, hogy már a honfoglaló magya-

rok is a hunok örököseinek gondolhatták magukat: a magyar krónikákban fennmaradt monda szinte teljesen megegyezik a Jordanesnél megtalálható hun történettel, és több érv is szól amellett, hogy a mondát nem a nyugati hagyományból emelte át Kézai. A történet a legkorábbi eredetmondánk, s nem csak az uralkodóké volt, hanem minden honfoglaló magyaré. Fontos azonban, hogy a mítosz megléte nem bizonyítja a hun–magyar rokonságot, hiszen mint kiderül, a steppei népek jelentős részénél ismert volt különböző változatokban, és a különféle szarvasábrázolások a régészeti leletek tömkelegében találhatók meg már az időszámítás előtti évszázadoktól. Sándor Klára a szarvasmotívum elterjedtségének magyarázatát a csillagokban látja, abban a csillagképben, melyet több nép is szarvasnak nevez (a törökök és mongolok szerint *Szarvasfő*).

Jelen összefoglalás csak a könyv egyszerű vázát mutatja meg, részletesebb ismertetése már csak azért is nehéz lenne, mert az egyes fejezetekben felsorakozó adatok, tények, forrásfeldolgozások, elemzések olyan mennyiségben zúdulnak az olvasóra, hogy nehéz lenne közülük logikusan és következetesen szelektálni. Sándor Klára könyve a szinte kimerítőnek tűnő feldolgozás ellenére nem száraz adathalmaz, sőt, nagyon is élvezetes olvasmány. Ez köszönhető kiváló stílusának és lebilincselő gondolatvezetésének, melyet egyébként akár a csodaszarvas alakjához is hasonlíthatunk. A magyarság történetét nyomon követni a nomád, harcos évszázadok során, a magyar nyelv eredetét végigjárni a rokonítások szövevényében nem egyszerű: olyan, mint a csodaszarvast követni, amely néha eltűnik, szem elől tévesztjük, de aztán újra felbukkan. (Nem csupán a könyv egészét jellemzi ez az egyébként roppant izgalmas építkezés, hanem az egyes fejezeteket is, melyek címükkel korábbi, jelentős tudományos és szépirodalmi munkákra utalnak: a fejezetek nyitó gondolatát néha csak az adott fejezet végére tudja az olvasó hozzákapcsolni az olvasott rész tartalmához.)

A Nyelvrokonság és hunhagyománynak több tanulsága is van. Az egyik fontos tanulsága az, ahogyan az olvasó részévé válhat őstörténetünk kibogozásának, és maga is szembesülhet vele, hogy nincsenek mindig egyértelmű tények, a források néha hiányoznak, ha vannak is, akár többféleképpen is értelmezhetők. Az őstörténet írójának a feladata a legkevésbé ellentmondásos történet összeállítása. A másik tanulság pedig az, amit a szerző a könyv fő mondanivalójaként már a bevezetésben is megfogalmazott: a nyelv eredetét nem érdemes szembeállítani a nemzettudat egyéb fontos tényezőivel. Egy nemzet identitásának csak egy szelete a nyelv, legalább olyan fontos a közös kultúra, a közös hagyományok. S ezzel nyilván mindannyian egyetértünk.

Sipőcz Katalin

Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés

Az elmúlt bő évtizedben két alkalommal jelent meg a Nyelvtudományi Közlemények hasábjain összefoglaló az oroszországi obi-ugrisztikai kiadványokról (Csepregi Márta: Újdonságok Jugriából, NyK 97 [2000]: 352–372; Vándor Anna: Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról, NyK 101 [2004]: 256–268). Mindkét írás az annotált bibliográfia és a könyvismertetés határán mozgott, s mindkettő megállapította, hogy még akár a tájékozódás szintjén is nehéz lépést tartani nyelvrokonaink könyvkiadási aktivitásával. A könyvek beszerzése a régi csatornákon lehetetlen, új csatornák nem jöttek létre, ezért csak informális úton, személyes kapcsolatok révén lehet tudomást szerezni róluk. Akkor lehet hozzájutni a könyvekhez, ha valaki kiutazik Jugriába, vagy onnan érkezik vendég. Éppen ezért az alábbi lista is esetleges, de van egy közös jellemzőjük: mindegyik kézbe vehető Budapesten is.

A szovjet időben a nyugat-szibériai kutatók tudományos képzése és továbbképzése lakóhelyüktől távol, elsősorban Leningrádban történt. Bár Szentpétervár pozíciói ma lényegesen gyengébbek, az idősebb nemzedék kapcsolatai révén ott is jelennek meg könyvek. A tudományos utánpótlás szempontjából ma sokkal fontosabbak a szibériai nagy egyetemi és akadémiai központok: Novoszibirszk, Tomcsk és Jekatyerinburg. A legfontosabb helyszínné azonban a könyvkiadás terén is Hanti-Manszijszk vált. Szalehard is felzárkózott mellé, hiszen a Jamal-Nyenyec autonóm körzetben nagy számban élnek hantik is.

Ha néhány évenként áttekintjük az obi-ugrisztikai könyvtermést, képet alkothatunk a kutatás aktuális irányáról, a tudománypolitika és az oktatás helyzetéről. A 2000-es évek elején örülhettünk a Jugor Egyetem megalapításának, az obi-ugrisztika egyetemi szintű megjelenésének Hanti-Manszijszkban, valamint a Belojarszkiji Folklór Archívum kiadványainak. Ma az egyetemről kevés pozitív hírt lehet hallani, az obi-ugor tanszék és oktatás egyre inkább háttérbe szorul. Schmidt Éva munkássága viszont máig érzékelhető: az újabb folklór kiadványoknak szinte mindegyike kapcsolódik valamilyen módon az ő munkásságához.

Az obi-ugor értelmiség körében időről időre fellángol a vita a helyesírási reformról. A manyisi nyelvészek számára a hosszú magánhangzók jelölése volt kulcsfontosságú, ezt – hála E. I. Rombandeeva kitartó felvilágosító munkájának – sikerült elterjeszteni. A legtöbb nyomtatott szöveget produkáló kazimi hanti helyesírásban egy ideig a redukált magánhangzók jelölése okozott gondot. Ezt sokáig rövid *ä*-val jelölték, s csak nemrég sikerült szélesebb körben is áttérni az *ə* betű használatára. A siker érdekében E. A. Nemysova még egy helyesírási, helyes kiejtési szótárat is kiadott (l. lejjebb). Nagyobb gond azonban – és ezzel szinte minden oroszországi finnugor nyelv helyesírása küszködik – hogy az írásrendszer az orosz fonetikát követi, melyben egyes magánhangzók meglágyítják

az előttük levő egyes mássalhangzókat. Ez a jelenség idegen a finnugor nyelvektől, ugyanis a palatális mássalhangzók önálló fonémák, előfordulásuk független a magánhangzókörnyezettől. Az írásban azonban az orosz fonetika szabályai érvényesülnek.

A fonematikus, „egy hang = egy betű” elvén működő írás létrehozásán két évtizede dolgoznak a nyelvészek, az obi-ugor nyelvek esetében elsősorban az ún. novoszibirszki iskola képviselői és az ő tanítványaik. A reform során kiiktatták a hanti ábécéből a *je, jo, ju, ja* hangértékű *e, ë, ю, я* betűket, valamint próbáltak megszabadulni az orosz fonetika sajátosságait tükröző ún. szillabikus írásmódtól – tehát pl. az *ń, ł, l, ś* palatalizált voltát nem az utánuk következő lágyjellel vagy lágyító magánhangzóval jelölik, hanem önmagukon. Az első három hangra új grafémát szerkesztettek: ъ, ѣ, љ, az *ś*-t a ш-val jelölik. A *ńa, ńe* hangkapcsolatokat tehát nem ня, не, hanem ъа, ѣа betűkapcsolattal jelölik. A *e, ë, ю, я* betűk helyett ѣ, ѣо, ѣу, ѣа betűkapcsolatokat írnak. A cirill *e* betűt minden helyzetben felváltotta a lágyító tulajdonságokkal nem rendelkező *э*, az *i* hang jelölésére azonban nem sikerült ilyen betűt találni. Ezért az *i*-nek továbbra is két betű felel meg: и-t használnak akkor, ha olyan mássalhangzót követ az *i* hang, melynek nincs palatális párja, ы-t pedig olyankor, amikor *ni, ti, li, si* hangkapcsolatban szerepel az *i*. A kettős számú személyes névmásokat tehát, bár mind a háromban *i* hangot ejtünk, így írjuk: мин, нын, дын. Ez nem jelentene gondot az északi nyelvjárásokban, melyekben csak palatális *i* fordul elő. A fiatalabb nemzedék tagjai viszont, akik könyvből tanulják őseik nyelvét, a cirill ы-t látva veláris hangot ejtenek.

2012 őszén több tudományos tanácskozást, szemináriumot, fórumot tartottak Hanti-Manszijszkban az írásreform ürügyén. Egyes kiadványok (ezeket lejjebb külön kiemelem) átvették a reformhelyesírást, mások viszont maradtak a jól ismert jelölési módnál. A közvéleményre leginkább ható folyóiratok (Hanti Jasang, Luh Avt, Lūjimā Sēripos) szerkesztőségei úgy döntöttek, hogy egyelőre nem térnek át az új helyesíráásra.

A tudományosnak szánt kiadványokban a szerzők a nyelvi adatokat továbbra is latin betűs átírásban közlik, ami sok következetlenségnek, hibának, sajtóhibának lehet az oka. Véleményem szerint, ha egyszer van fonematikus cirill betűs helyesírása a hanti nyelvjárásoknak, azokat kellene használni a tudományos közleményekben is. Az oroszországi szövegszerkesztő programok és nyomdák feltehetőleg jobban fel vannak készülve a mellékjeles cirill betűk produkálására, mint a hagyományos finnugor transzkripció visszaadására. Nem is beszélve az olvasókról, akik szintén könnyebben eligazodnának a nekik ismerős grafémák között.

Az alábbiakban a könyveket témakörök szerint csoportosítva mutatjuk be, azon belül pedig a megjelenésük időrendjében. Az azonos évben megjelent könyvek a szerzők ábécérendjében követik egymást. A könnyebb tájékozódás érdekében a címet szögletes zárójelek között magyarul is közöljük.

Nyelvészeti monográfiák

A. Д. Каксин: Модальность и средства её выражения в хантыйском языке. [A. D. Kaksin: A modalitás és kifejezésének eszközei a hanti nyelvben.] Полиграфист, Ханты-Мансийск. 2008. 328 lap.

Andrej Kaksin és a következő monográfia szerzője, Valentina Solovar a novoszibirszki iskola neveltjei. Mindkettejük anyanyelvjárása a kazimi hanti, ennek a kutatásával foglalkoznak pályájuk kezdete óta. Kaksin kutatásainak a középpontjában a modalitás vizsgálata áll, évek óta rendszeresen publikál ebben a témában. Tárgyát funkcionális-szemantikai elméleti keretben vizsgálja, de rokon nyelvi összehasonlításokat is végez, elsősorban az obi-ugor nyelvjárások körében. Jelen monográfiájában Kaksin számba veszi a modalitás és evidencialitás minden formáját, az igemódokon kívül a módosítószók és a modális szemantikájú igék szerepével is foglalkozik. A kötet tudományos értékét csak az csökkenti, hogy a főszövegbeli hivatkozások nem kapcsolódnak a kötetvégi bibliográfiához.

В. Н. Соловар: Парадигма простого предложения в хантыйском языке (на материале казымского диалекта). [V. N. Solovar: A hanti egyszerű mondat paradigmája (a kazimi nyelvjárás anyaga alapján).] Издательство Любава, Новосибирск. 2009. 263 lap.

Valentina Solovar elsősorban szintaktikai és szemantikai kérdésekkel foglalkozik. Monográfiájában, mely egyben doktori disszertációja is volt, a hanti nyelv egyszerű mondatait gyűjtötte össze, elemezte és tipologizálta. Az azonos című disszertáció téziszülete (Автореферат) 2011-ben jelent meg Joškar-Olában. A doktori védésre készülve a szerző összegyűjtötte a témával kapcsolatos, korábbi publikációit is (Теоретическое вопросы лексикологии и синтаксиса хантыйского языка [A hanti nyelv lexikológiájának és szintaxisának elméleti kérdései]. Типография Печатное дело, Ханты-Мансийск. 2010).

A szerző kiválóan ismeri kutatásának tárgyát és a nyelvészeti kutatás módszereit is. Adatait hanti nyelvű kiadványokból és adatközlőktől gyűjtötte, de természetesen saját anyanyelvi kompetenciájára is támaszkodhatott. Igen jól tájékozott a kérdés általános nyelvészeti szakirodalmában is. A lehetséges mondatípusokat az állítmányuk természete alapján két nagy csoportba – igei és névszói csoportba – sorolta. Ezekben belül 25 igei és 26 névszói modellt különített el az igék vonzatszerkezetének, valamint az állítmányi funkciójú névszók bővíthetőségének alapján. Kiindulásként szemantikai csoportokba sorolt mintegy 600 hanti igt. Ez a lista magában is értékes mellékterméke vizsgálatának.

Az 51 különböző modell a végletekig formalizált módon jelenik meg a műben. Ennek helye van egy elméleti célú, tudományos munkában. Solovar viszont az iskolai oktatásban is ezeket a modelleket kívánja a diákokkal elsajátíttatni, legalábbis erre lehet következtetni a disszertáció alapján megjelentetett oktatási

segédanyagból (Синтаксис обско-угорских языков. Методическое пособие для учителя. [Az obi-ugor nyelvek szintaxisa. Tanári segédkönyv.] Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск. 2010). Hogy célravezető-e ilyen módon tanítani a grammatikát a nyelvüket kevésbé ismerő diákoknak, arra nehéz válaszolni. Ettől függetlenül, Valentina Solovar munkája a hanti nyelv kutatásának fontos mérföldköve, mely további kutatások alapja is lehet.

A. Ю. Фильченко: Аспекты грамматики восточно-хантыйских диалектов. [A. Ju. Fil'čenko: A keleti hanti nyelvjárások grammatikájának aspektusai.] Издательство ТГПУ, Томск. 2010. 552 lap.

Bár a kötet borítóján oroszul áll a cím, angol nyelvű monográfiával van dolgunk (Aspect of the Grammar of Eastern Khanty), mely a szerzőnek az Amerikai Egyesült Államokban a Rice University-n megvédett PhD értekezése alapján született. A disszertáció letölthető az egyetem honlapjáról: <http://scholarship.rice.edu/bitstream/handle/1911/20605/3256693.PDF?sequence=1>

A keleti hanti kifejezésen Fil'čenko a legkeletebbi, vaszjugani és alekszandrovói nyelvjárásokat érti, melynek beszélői körében maga is végzett gyűjtőmunkát. Felhasználta ezen kívül L. I. Kalininának a tomszki egyetem archívumában lévő gyűjtéseit valamint N. I. Terěskin és Gulya János közleményeit a vahi nyelvjárásból. A leírás kiterjed a nyelv minden szintjére: tárgyal fonológiai, morfológiai kérdéseket, foglalkozik szintaxissal és szemantikával is. A leírás kognitív-funkcionális elméleti keretben történik. A nyelvi adatok kezelésében és az elemzésekben sajnos sok pontatlanságot, következtelenséget, azaz hibát lehet találni.

A. В. Диденко: Категория императива в угорских языках. [A. V. Didenko: Az imperatívusz kategóriája az ugor nyelvekben.] Издательство Томского Политехнического Университета, Томск. 2010. 181 lap.

Disszertációjában Anastasija Didenko három ugor nyelv, pontosabban az északi manysi, több hanti nyelvjárás és a magyar irodalmi nyelv felszólító módú alakjait hasonlítja össze. Egyrészt funkcionális-tipológiai keretben vizsgálja őket, de történeti következtetéseket is próbál levonni. Az északi obi-ugor és a magyar adatokat a szakirodalomból gyűjtötte, a szurguti hanti területen terepmunkát is végzett. A könyvtárnyi szakirodalomból sok mindent feldolgozott, de nehezen tudta elkülöníteni a fontos és kevésbé fontos adatokat egymástól. A magyar leíró nyelvtan például részletesen tárgyalja a felszólító módjel különféle változatait, de az ugor rekonstrukció szempontjából ez elhanyagolható részletkérdés lehet.

Mivel a szerző nem ismeri elég jól az egyes nyelveket, nemcsak elemzéseiben, hanem következtetéseiben is téved. Egyik fontos kutatási eredményének tartja például azt a megfigyelését, hogy néhány hanti ige felszólító módú alakjában felbukkan egy *-j-* mássalhangzó (Kaz *mija* 'adj', *wuja* 'vegyél'). Ebből arra következtet,

hogy a felszólító módjel finnugor alapnyelvi **k* jele az ugor alapnyelvben vált **j*-vé, mely a magyarban rendszerszerűen megőrződött, az obi-ugorban pedig csak néhány igében. Tehát nem ismeri az ún. instabil tövű igéket, s nem tudja, hogy a Kaz *mija*, *wuja* szavakban a *-j-* ugyanolyan hiátustöltő, mint a *-w-* a *tuwa* 'hozzál' szóban, és nemcsak felszólító módban, hanem például a befejezett melléknévi igenévi alakokban is előfordul: *mijəm*, *wujəm*. A *várjad* – *várd* párhuzamos alakok kapcsán pedig a jóslásokba is bocsátkozik: szerinte a magyarban el fog tűnni a felszólító módjel, és a nulla morfémas alakok lesznek általánosak.

A disszertáció egyik kiinduló megállapítása, hogy az obi-ugor nyelvekben csak a 2. személyekben van szintetikus felszólítás. Bár a szerző a dolgozat egy pontján idézi (Honti és Csepregi nyomán) a Karjalainen által feljegyzett, az összes személyre, sőt a passzív igenemre is kiterjedő Trj felszólító módú paradigmát, ez a tény nem épül be a dolgozat egészébe. Az ilyen és ehhez hasonló következtelenségek, fordítási hibák rontják a kötet értékét, és óhatatlanul felvetik azt a kérdést: mit ér az elméleti tudás, ha nem párosul alapos, konkrét nyelvi ismeretekkel?

Szótárak, szójegyzékek

E. A. Немысова: Орфографический, орфоэпический словарь шурышкарского и казымского диалектов хантыйского языка. [E. A. Nemysova: A suriskári és a kazimi hanti nyelvjárások helyesírási és helyes kiejtési szótára.] Миралл, Санкт-Петербург. 2007. 236 lap.

A bevezetőben már említett mű, melyben a szerző az ə betű használatát igyekszik elfogadtatni olvasóival. Ennek érdekében minden, a többedik szótagban előforduló, addig ã-val vagy y-val jelölt hangot tartalmazó szót közöl, immár ə-vel jelölve. A biztonság kedvéért közli a javasolt kiejtést is (ã-val vagy y-val jelölve), valamint a szó orosz fordítását.

К. В. Афанасьева – Е. А. Игушев: Русско–мансийско–коми тематический словарь. [K. V. Afanas'eva – E. A. Igušev: Orosz–manysi–komi tematikus szótár.] Баско, Екатеринбург. 2008. 192 lap.

Klavdija Afanas'eva és Evgenij Igušev az Ob alsó folyásán egymás szomszédságában élő manysikra és komikra gondolva adta ki háromnyelvű szótárát. Vagy talán az ő szomszédságukban élő oroszokra gondoltak, ugyanis az első oszlopban az orosz szavak szerepelnek ábécérendben, mellettük a manysi és a komi megfelelővel. A főnevek 33 tematikus csoportba vannak sorolva (élettelen és élő természet, ember, társadalmi élet, mesterségek, élelem, öltözködés stb., de helyet kapnak a hadsereggel kapcsolatos kifejezések és az elvont főnevek is). A melléknevek, melléknévi igenevek és igék nincsenek szemantikailag csoportosítva, csak betűrendbe szedve.

V. N. Solovar – V. D. Gatcenko – P. T. Tarlin: Промысловая лексика хантыйского языка. [V. N. Solovar et al.: Mesterségek szókincse a hanti nyelvben.] ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск. 2010. 173 lap.

A mesterségeket ezúttal a halászat és a vadászat jelenti. Halak, vadak, madarak, halászati és vadászati eszközök, a halászattal és vadászattal kapcsolatos helynevek, hónapnevek, szokások, tilalmak, népművészeti motívumok, találós kérdések felsorolásából áll össze a gyűjtemény. Az adatok oroszországi és külföldi nyomtatott forrásokból, szótárakból és szóbeli közlésekből származnak. A legbőségebben a kazimi nyelvjárás van adatolva, de az irodalom tarkasága miatt nyelvjárási sokszínűség jellemzi a munkát. A lexikai-szemantikai csoportokba sorolt szavakat a szerzők morfológiai elemzésnek is alávetik, különösen a szóalkotás, szóképzés szempontjából. A gyűjteményre ráfért volna gondosabb szerkesztés. Sajnálatos módon kusza gondolatmenet jellemzi, a fejezetek nincsenek összefésülve, a tipográfiai gondozás is befejezetlen. A hangjelölés következetlen, a cirill és latin betűs adatok keverednek, sok a sajtóhiba és az irodalmi hivatkozások sincsenek összhangban a kötetvégi bibliográfiával.

K. V. Afanas'eva: Мансийско–русский тематический словарь. 1–4 классы. [K. V. Afanas'eva: Manysi–orosz tematikus szótár.] Филиал издательства Просвещение, Санкт-Петербург. 2011. 127 lap.

A szerző valószínűleg a fentebb már bemutatott orosz–manysi–komi szótár anyagát dolgozta át úgy, hogy ezúttal a manysi szavak állnak elől, és az orosz fordítás követi őket. A tipográfia is jelzi, hogy a szótár alsós általános iskolásoknak készült (nagy méretű betűkkel van szedve). A főnevek a következő csoportokba vannak sorolva: ember, lakóhely, család, munka, öltözködés, táplálkozás, szórakozás, állat- és növényvilág, időjárás, időszámítás, a hónapok, napok és színek nevei. A kötet újdonsága, hogy nagy számban szerepelnek benne a hagyományos manysi életmóddal és kultúrával kapcsolatos kifejezések. A számnevek, melléknevek és igeik szófajonként alkotnak egy-egy fejezetet.

З. И. Рандымова: Хантыйско-русский словарь (приуральский диалект). [Z. I. Randymova: Hanti–orosz szótár (obdorszki nyelvjárás).] Издательство Красный Север, Салехард. 2011. 95 lap.

A tanároknak és diákoknak, valamint a hanti nyelv iránt érdeklődőknek ajánlott, mintegy 4000 szót tartalmazó kötet több is, mint szótár. A szerző részletes életrajzával kezdődik, melyből megtudjuk, hogy a jamali hanti oktatásügy fontos személyisége. Ezután a hantikat és a hanti nyelv kutatástörténetét bemutató, alapos fejezet következik, azon belül pedig az „urálmenti”, azaz obdorszki nyelvjárás bemutatása. A tudománytörténeti áttekintésben a jelentőségüknek megfelelő, fontos helyet foglalják el a finn és magyar kutatók is.

A hangjelölés szempontjából megjegyzendő, hogy a laterálisokat ugyanúgy jelöli a szerző, mint a kazimi helyesírás (л és л betűkkel, pl. *ЛЫЛ* 'lélegzet', *ЛЯЛЬ* 'háború', *лэнэк* 'sarki róka'), pedig az obdorszki nyelvjárásban nem megy végbe a spirantizáció. A háromféle *l*-szerű hanggal kezdődő szavak nem különböznek el egymástól a szótárban.

З. С. Рябчикова – М. А. Рачинская: Словарь образных слов и выражений хантыйского языка (казымский и шурышкарский диалекты). [Z. S. Rjabčikova – M. A. Račinskaja: Metaforikus szavak és kifejezések a hanti nyelvben (kazimi és suriskári nyelvjárások).] Алмаз-Граф, Санкт-Петербург. 2011. 73 lap.

A tetszetős kiállítású füzet tulajdonképpen oktatási segédanyag, az 5–9. osztály tanulóinak ajánlják. Mintegy 500 kifejezés van benne ábécé rendbe szedve, melyet előbb a szószerinti orosz fordítás, majd az átvitt értelmű jelentés megadása követ. A szerzők a kifejezések stílusértékét is megadják, pl. ironikus, durva, költői, folklór stb. A gyűjteményben egyszerű metaforák vagy metonimiával alakult kifejezések, megszólítások, indulatszavak, hónapnevek, égitestek nevei kapnak helyet. Nemcsak az autentikus folklórból, hanem a bibliai nyelvből is bekerült néhány kifejezés a sorozatba, például a 'manna' jelentésű, mely nem más, mint 'égből hullt kenyér'.

Ф. М. Лельхова: Словарь глаголов хантыйского языка (шурышкарский диалект). [F. L. Lel'hova: Hanti igeszótár (suriskári nyelvjárás).] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 206 lap.

Fedos'ja Lel'hova (sz. Longortova) színjai hanti kutató mintegy 2000 igét gyűjtött össze és szedett ábécérendbe. A szócikkekben a színjai nyelvjárási sajátságokat külön jelöli. Az igék jelentését oroszul adja meg, és példamondatokkal is illusztrálja. Minden igénél jelöli, hogy ragozható-e alanyi, tárgyias vagy passzív ragozásban. Ez az igék intranszítív vagy tranzitív voltát jelentené, de néhány igealak esetében gondolkodóba esünk. A 'fél' ige például (*пэлты* 128. l.) intranszítív lenne, határozói bővítménye van, 'fél vmitől', de mindhárom ragozást lehetségesnek tartja a szerző, bár tárgyias ragozásra nem hoz példát. Az 'összepiszkolódik' jelentésű igének (*хулуйэты* 186. l.) csak a passzív ragozását tartja lehetségesnek, viszont a példamondatok között csak befejezett melléknévi igenevek szerepelnek (*хот хэр хулуйэм* 'a padló piszkos).

Szótárában Lel'hova már a megújított helyesírást alkalmazza, azzal a különbséggel, hogy az э betűt csak szó elején és ún. kemény mássalhangzók után használja, a többi esetben е betűt ír.

Az Orosz Tudományos Akadémia szótársorozata

О. Л. Бирюк – Е. В. Кашкин – А. И. Кузнецова – М. Н. Усачёва: **Словарь мужевского говора ижемского диалекта коми-зырянского языка.** Под ред. А. И. Кузнецовой. [A. I. Kuznecova (szerk.): Az izsmai komi nyelvjárás muzsi tájszólásának szótára.] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 320 lap.

С. И. Буркова – Н. Б. Кошкарева – Р. И. Лаптандер – Н. М. Янгасова: **Диалектологический словарь ненецкого языка.** Под ред.: Н. Б. Кошкаревой. [N. B. Koškarëva (szerk.): Nyenyec nyelvjárasi szótár.] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 352 lap.

О. А. Казакевич – Е. М. Будянская: **Диалектологический словарь селькупского языка (северное наречие).** Под ред.: О. А. Казакевич. [O. Kazakevič (szerk.): Szölkup nyelvjárasi szótár (északi nyelvjárás).] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2010. 368 lap.

Н. Б. Кошкарева – С. И. Вальгамова – С. В. Онина – А. А. Шиянова: **Диалектологический словарь хантыйского языка (шурьшкарский и приуральский диалекты).** Под ред.: Н. Б. Кошкаревой. [N. B. Koškarëva (szerk.): Hanti nyelvjárasi szótár (suriskári és obdorszki nyelvjárások).] Российская академия наук, Сибирское отделение, Институт филологии. Издательство Баско, Екатеринбург. 2011. 208 lap.

A Jamal-Nyenyec Autonóm Körzet és az Orosz Tudományos Akadémia együttműködésének eredményeképpen 2010-ben és 2011-ben megjelentek az autonóm körzet területén beszélt négy őslakos nép nyelveinek nyelvjárasi szótárai. Bár a négy közül csak az egyik obi-ugor nyelvű, érdemes együtt tárgyalnunk őket. A négy szótár azonos külső megjelenése és tipográfiája jelzi, hogy ugyanannak a projektumnak a terméke. A szótárak felépítése és egységes szerkesztési elvei is a közös, jól koordinált munkáról tanúskodnak. A bevezetőben a szótár születéséről van szó, bemutatják a közreműködőket. Mindegyik szótár egy-egy jeles szakember vezetésével, anyanyelvű gyűjtők és adatközlők részvételével, a meglévő szóanyag terepen történő ellenőrzésével és kiegészítésével készült. A szótárak 3–4000 szót tartalmaznak, az egyes szavak használatát példamondatokkal illusztrálják. Mindegyik kötet tartalmaz igen részletes nyelvtani leírást is: a komi nyelv izsmai nyelvjárását 126 oldalon mutatja be a szerzői kollektíva, a

szölkup nyelvet Olga Kazakevič 97 oldalon, a nyenyec nyelvet S. I. Burkova 169 oldalon, az északi hanti nyelvjárásokat N. B. Koškarëva 24 oldalon. A grammatikák tartalmazzák a szociolingvisztikai helyzet bemutatását és teljességre törekvő bibliográfiát is, az oroszországi és a külföldi nyelvészeti szakirodalom, valamint a szótárak, tankönyvek és egyéb anyanyelvű kiadványok listáival együtt. A hanti, a komi és a szölkup kötetben szövegmutatványok is vannak, a két utóbbiban glosszázva. A szölkup kötet abban különbözik a többitől, hogy van benne ábécébe rendezett toldaléktár is, a szótárt pedig orosz–szölkup regiszter egészíti ki.

A szótárak a helyi értelmiség, tanárok, kutatók érdeklődésére tarthatnak igényt. A szavakat a szerkesztők cirill betűs helyesírással közlik, de a szölkup kivételével a fonetikai ismertetőben latin betűket használnak anélkül, hogy felvilágosítanák a használót a latin betűk cirill megfelelőiről.

Az alábbiakban a hanti szótárról szólok kissé részletesebben. Ebben érvényesülnek a legújabb helyesírási elvek. Az északi hanti nyelvjárások közül a kazimi a legkutatottabb és a legfejlettebb írásbeliségű. Úgy tűnik, hogy a másik két nyelvjárás csoport írásmódja is kazimi alapú, talán ez szolgálja az egységes irodalmi nyelv céljait. A laterálisokat itt is hasonló módon jelölik, mint a kazimiban, bár a legészakabbi nyelvjárásokban nincsenek spirantikus *l*-féle hangok. A szilárd mássalhangzókapcsolatoknak a suriskáriban végbemenő változásairól (*ampa* ~ *ap* 'kutya', *jiŋka* ~ *jik* 'víz', *lunta* ~ *lut* 'lúd') nem vesz tudomást a szótár. Nem említi a nyelvtani összefoglalóban, s a nazálisokat szóvégi helyzetben is jelöli, nemcsak a címszóban, hanem a példamondatokban is.

A magánhangzójelölés sem teljesen következetes. A hanti fonológiai leírás (mely Steinitz művei alapján készült) nem is egyezik a szótárban használt transzkripcióval. A címszavakban nincs különbség az *ɔ* és az *õ* között, mindkettő *o*-val van jelölve. Ezért úgy tűnik, mintha pl. a *lɔw* 'ló' és a *lõw* 'csont' vagy a *ɔrɔm* 'száraz' és a *sõrɔm* 'halál' homonímák lennének, pedig nem azok. A 160. lapon található lábjegyzet szerint „technikai okokból” egyszerűsítették a fonetikai jelölést. Valószínűleg a projektum rövidre szabott futamideje miatt nem volt idő minden részletkérdést végiggondolni, és az álláspontokat az egyes anyanyelvi szakértőkkel egyeztetni. A szótár végén található színjai szövegmutatvány eredetileg Magyarországon jelent meg: Szofia Onyina: Színjai hanti szövegek. Budapesti Finnugor Füzetek 21: 11–16; 42–43.

Folklór szövegek

А. Ю. Фильченко (ред.): Аннотированные фольклорные тексты обско-енисейского языкового ареала. [A. Ju. Fil'čenko (szerk.): Annotált folklór szövegek az Ob-Jenyiszej völgyének nyelveiből.] Ветер, Томск. 2010. 336 lap.

A kötet vaszjugani hanti, ket, déli szölkup, nganaszan, csulimi török és teleut szövegeket tartalmaz. A szövegek a Tomszki Állami Pedagógiai Egyetem nyelvi archívumából valók. A gyűjtőmunkát az iskolateremtő A. P. Dul'zon professzor (1900–1973) indította el a 2. világháború idején, és a munka több nemzedékváltás után is folytatódik. Jelen kötet anyagát az 1960–1980-as években gyűjtötték. Szerkesztői A. Ju. Fil'čenko (ő a hanti szövegek gondozása mellett az egész kötet felelős szerkesztője is), O. S. Potanina (technikai szerkesztés és hanti), A. V. Bajdak, N. P. Maksimova és N. L. Fedotova (szölkup), V. Ju. Gusev (nganaszan), V. M. Lemskaja (csulimi török), D. M. Tokmašev (teleut), A. A. Kim (folk-lór elemzés).

A kötet angol és orosz nyelvű. A Bevezető után az egyes nyelvek rövid földrajzi, dialektológiai, szociolingvisztikai bemutatása áll, válogatott bibliográfiával. A szövegeket a szerzők egységes séma szerint adták közre: az eredeti cirill betűs lejegyzés és orosz fordítás után latin betűs (IPA rendszerű) átírás következik, alatta a glosszák angolul és oroszul, majd a fordítás angolul és oroszul.

Mivel ismertetésünkben obi-ugrisztikai kiadványokat mutatunk be, a kötet vaszjugani hanti anyagát vizsgáljuk meg közelebbről, annál is inkább, mert izgalmas filológiai történetük van. A hét szöveg mindegyikét L. I. Kalinina udmurt néprajzkutató jegyezte le 1966-ban. Az első hat szöveg adatközlője I. K. Mogutajev (feltehetőleg a szótárszerkesztő M. K. Mogutajev öccse), aki N. I. Terěškin vahi hanti szövegeinek orosz fordítását tette át vaszjugani hantira (Н. И. Терешкин 1961: Очерки диалектов хантыйского языка. Ваховский диалект. Издательство Академии Наук СССР, Москва–Ленинград. 109–114). Gyűjtését már maga Kalinina is közölte több részletben, ezek a szövegek 1976-ban jelentek meg (Сказки народов Сибирского Севера II, Издательство Томского университета, Томск. 130–136). Kalinina gyűjtésének máshol megjelent darabjait Honti László is megjelentetette 1984-ben latin betűs fonematikus átírással és szójegyzékkel kiegészítve (Vaszjugáni osztják szövegek. NyK 84: 121–164). Az újrakiadást azon kívül, hogy az eredeti feljegyzések nehezen hozzáférhető kiadványokban jelentek meg, ezzel indokolta: „Úgy érzem, [...] nem mondhatunk le semmiféle obi-ugor anyagról sem, még ha csak ilyen kis morzsákról is van szó, mint az alábbi szövegpublikáció, hiszen aligha nyílik lehetőség helyszíni gyűjtésre indulni, mielőtt végleg elhalna a vogul és az osztják szó” (NyK 84: 121). Szerencsére Honti László jóslata csak részben valósult meg: manapság lehet gyűjteni a helyszínen, de az igaz, hogy a vaszjugani nyelvjárás kihalóban van. Andrej Fil'čenko tomszki kutató szerint már csak öten beszélik, és mindnyájan 60 évesnél idősebbek.

A most ismertetendő kötetben a VII. számú szöveg, a „Három fiú” című azonos azzal, amit Honti László is közölt 1984-ben (NyK 84: 143–157.) Ez az egybeesés lehetőséget ad az újrakiadók gondosságának ellenőrzésére. Sajnos, az eredmény lehangoló. Kalinina nem volt nyelvész, hantiul sem tudott, nem csoda,

hogy lejegyzése elnagyolt, következetlen. A tomszki nyelvészeknek viszont rendelkezésükre álltak volna az azóta megjelent nyelvjárási szótárak, hogy adataikat ellenőrizzék – az is sajnálatos, hogy az NyK-beli szövegközlésről nem tudtak. Hasonlítsuk össze a mese első mondatát a három lejegyzésben:

Kalinina 1976: *'имън мьУ 'пъсън мьУ оУтына вълтъ жъ 'гъл'ъкън кят имкърäч'кън* 'В некотором царстве, в некотором государстве жили старик со старухой.'

Honti 1984: *jiməŋ mɛŋ pəsəŋ mɛŋ oytina wälta jɛylləkən kät im-iki rät'kən*. 'Egy szent országban, egy áldott országban élt egy öregember és egy öregasszony.'

Potanina 2010: *imən məŋ pəsən məŋ oytinə wälta jəyiləqəŋ kät imkə-rätʃkən. im-ən məŋ pəs-ən məŋ oytī-nə wəl-ta jəyil-əl-əqəŋ kät im-kə-rätʃ-kən* [right-LOC land left-LOC land top-LOC live-INF start-PRS-3DU two woman-DU-old man-DU] 'Once there lived an old man and his old woman'.

A tomszki közreadó nem vette figyelembe, hogy Kalinina nem tett különbséget az *n* és *ŋ* hangok között, ezért az *-əŋ* melléknévképzőt összekeverte az *-ən* lokatívuszraggal. Ezen kívül összekeverte a *jəm* 'jó' és a *jim* 'szent' mellékneveket (DEWOS 367–374), ezért fordított 'jobb' jelentést, a 'bal' jelentést pedig kitálalta mellé. Pedig a *pəsəŋ* az egész hanti nyelvterületen a *jiməŋ* 'szent' szinonimája, párhuzamos szópárja, összetételekben utótagja (DEWOS 371).

A vaszjugani nyelvjárásban meglévő magánhangzó-harmónia sem jelenik meg a tomszki közlésben. A palatális és veláris redukáltak nincsenek elkülönítve, valamint egy magas hangrendű szóban mély *q* szerepel (*jɛylləkən* – *jəyiləqəŋ*). Az *imi-iki* 'anyó-apó' elemzése sem sikerült. A mese további 298 mondatában is hasonló felületességnek lehetünk tanúi.

М. А. Лапина: Тэк ёх моньщэт-путрэт. Сказки-рассказы тегинских людей. Выпуск 1. [M. A. Lapina: A tegi nép meséi-elbeszélései. Első rész.] Принт-Класс, Ханты-Мансийск. 2011. 111 lap.

Maina Lapina már eddig is sokat tett azért, hogy dokumentálja a Tékfalvi öreghez kapcsolódó hagyományokat szűkebb hazájában. Ebben a kötetben a főként saját maga által gyűjtött szövegeket publikálja orosz fordítással, pontos filológiai apparátussal. A bevezetőben nem felejt el megemlíteni, hogy Pápay József volt az, aki első ízben jegyzett le a Tékfalvi öregről szóló éneket 1899-ben, Berezovóban. Az 1843 soros éneket később Schmidt Éva írta át és adta vissza a hanti nyelvű közösségnek.

О. В. Хандыбина: Щацем моньцэт. Сказки моей бабушки. Сборник текстов хантыйского фольклора. [O. V. Handybina: Nagyanyám meséi. Hanti folklór szövegek gyűjteménye.] ОАО Информационно-издательский центр, Ханты-Мансийск. 2011. 165 lap.

A kötet szövegeit az a többször nevet változtatott intézmény gondozta, melyet még Schmidt Éva álmódott meg, és az összes obi-ugor nyelvjárásra kiterjedő gyűjtőmunka érdekében jött létre. A legutóbbi információink szerint az intézményt megszüntették, de az ott folyó munkáról tanúskodik ez a hanti–orosz két nyelvű kötet, mely meséket, énekeket és találós kérdéseket tartalmaz tegi és szurguti nyelvjárásban. A tegi szövegeket a kötetet is szerkesztő Olesja Handybina gyűjtötte. A szurguti szövegeknek érdekes története van: az 1990-es évek elején a ruszkinszkijei iskolában tanuló hanti gyermekek szüleiktől és rokonaitól meséket gyűjtöttek, és oroszul leírták őket. Ezt fordította vissza hantira Tat'jana Sajnakova (Tevlina) 25 évvel később, olyan szüzséket mentve meg, melyek mára elfelejtődtek volna.

Т. А. Молданов: Хӑнты пугэр. Книга для дополнительного чтения по хантыйскому фольклору для 5–6 классов средней школы. [T. A. Moldanov: Hanti beszéd. Folklór szövegek, olvasókönyv az 5–6. osztály számára.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 186 lap.

A tankönyvnek szánt kötet autentikus folklór szövegeket tartalmaz, mondákat, meséket és nagy számban medveünnepi színjátékok szövegeit. Csak a címlapján van néhány orosz szó, egyébként teljesen hanti nyelvű. Még a gyűjtés körülményeiről szóló jegyzetek is hantiul vannak. A könyvet olvasva a nebulók a legújabb helyesírással is megismerkedhetnek.

П. Т. Тарлин: Сказки Гришкина Геннадия Григорьевича. Расшифровка, перевод, составление, примечания П. Т. Тарлина. [P. T. Tarlin: Gemnadij Grigor'evič Griškin meséi.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 131 lap.

A szövegeket Schmidt Éva gyűjtötte Tugijaniban 1980-ban, s most P. T. Tarlin adta ki őket két nyelven, hantiul és oroszul, és ellátta őket nyelvi és mitológiai magyarázatokkal is. Úgy látszik, Hantiföldön nem érvényes az a húszéves publikációs tilalom, mely Schmidt Éva végakarata volt.

Munkácsi-újra kiadások

Юван Шесталов (ред.): Именитые богатыри Обского края. [Juvan Šestálov (szerk.): Az Ob-vidék nevezetes hősei.] ИИЦ ЮГУ, Ханты-Мансийск. 2010. 150 lap.

Е. И. Ромбандеева (ред.): Героический эпос манси (вогулов): Песни святых покровителей. [E. I. Rombandeeva (szerk.): A manysik (vogulok) hősi eposza. Szent védőszellemek énekei.] Принт-Класс, Ханты-Мансийск. 2010. 648 lap.

Az utóbbi években két azonos projektum zajlott Hanti-Manszijszkban párhuzamosan: Munkácsi Bernát Vogul népköltési gyűjteményének (Budapest, 1892–1921) átdolgozása az oroszországi kutatók és érdeklődők számára. Juvan Šestálov költő (1937–2011) a Jugor Egyetemen gyűjtött össze egy kutató és fordító gárdát, Evdokija Rombandeeva nyelvész (1928–) pedig az Obi-ugor kutatóintézetben végezte munkáját, az Orosz Tudományos Akadémia támogatásával. Céljuk alapvetően azonos volt, de habitusuk különbözőségéből adódóan az eredmény két különböző kötet lett. A cél az volt, hogy Munkácsi szövegei cirill betűs átírással, orosz fordítással az érdeklődők kezébe kerüljenek.

Mindkét szerző a II. kötetet kezdte el átdolgozni, az Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi címűt. Juvan Šestálov az elején kezdte, és a 97. lapig jutott el, Rombandeeva viszont téma szerint válogatott. A szövegek többségének a hőse Mir-Susne-Hum, a Világügylő Férfi – aki a mesékben Ekwa Pigris, azaz Asszony Fiacskája néven szerepel –, de helyet kapnak a kötetben a manysik-lakta vidék egyéb folyói, a Szoszva, a Szigva, a Lozva és a Pelim folyók mellett tanyázó bálványszellemek énekei is. Šestálov szerkesztésében négy oszlopban olvashatjuk ugyanazt a szöveget: a cirill betűsre átírt manysi szöveg mellett ott van Munkácsi magyar fordítása, egy szó szerinti orosz fordítás és egy műfordítás. A Rombandeeva-féle kiadványban a cirill betűs manysi szöveg mellett a másik oldalon az orosz fordítás szerepel. Rombandeeva a szövegeket jegyzetekkel is ellátta, s kiegészítette különleges szavak és kifejezések listájával, valamint mutatókkal is: összeállította az énekekben előforduló szereplők és helyszínek névmutatóit és az adatközlők neveinek és lakóhelyeinek listáját. A kötet végén hat hősenek az eredeti, Munkácsi-féle kiadványból kifényképezett reprint változata is látható. Ezek segítségével össze lehet hasonlítani Munkácsi transzkripcióját Rombandeevával, valamint az eredeti szöveg magyar és orosz fordítását is.

Rombandeeva már korábban is adott ki Munkácsi-szövegeket: a szibériai népek folklórját bemutató kiadványsorozatban ő szerkesztette a manysi kötetet (Мифы, сказки, предания манси (вогулов). Наука, Москва–Новосибирск. 2005), és a föld teremtéséről szóló regét a Vogul népköltési gyűjteményből vette. Jelen kötete sem a Munkácsi-féle szövegek szolgálai átvétele: az 5. számú Ivan Golovněvnek egy 2002-es felvétele, melynek szövegét és fordítását elsőként itt

publikálta a szerző, az utolsó, a 35. pedig egy 1988. évi felvétel, mely már az előbb említett folklórkötetben is megjelent. A mitikus énekeken kívül Rombandeeva a függelékben közöl 12 egyéni éneket is, melyeknek többségét édesanyjától gyűjtötte főiskolás korában, 1952 nyarán. Ezeket az énekeket az ő előadásában meg is lehet hallgatni a kötethez tartozó CD lemezről.

Majdnem másfélszáz év után a manysi folklórszövegek kezdenek visszakerülni oda, ahonnan származtak. Ezt a munkát már korábban Schmidt Éva is elkezdte, aki nemcsak oroszra, hanem hantira is lefordított egy-egy manysi nyelvű szöveget, ha úgy ítélte meg, hogy ez segíti az etnikus kultúra visszatánulását. Az ő átiratai kéziratban maradtak. Ez a most bemutatott két kötet azt szolgálja, hogy Reguly Antal és Munkácsi Bernát gyűjtése is gazdagítsa a manysi kultúrát. Még sok ilyen kötetre lenne szükség. Juvan Šestalo már nem folytathatja ezt a munkát, de úgy hírlik, hogy E. I. Rombandeeva a következő kötetben dolgozik.

Történelem

Р. К. Бардина: Обские и нижнесосвинские манси: этносоциальная история в конце XVIII – начале XXI века. [R. K. Bardina: Obi és alsó-szoszvai manysik: etnoscziális történelem a XVIII. század végétől a XXI. századig.] Издательство Сибирского отделения Российской Академии Наук, Новосибирск. 2009. 150 + 24 lap.

Р. К. Бардина: Материалы по этносоциальной истории обских и нижнесосвинских манси в XX – начале XXI века. [R. K. Bardina: Dokumentumok az obi és alsó-szoszvai manysik XX. századi – XXI. század eleji etnoscziális történelmével kapcsolatban.] Издательство СО РАН, Новосибирск. 2010. 175 + 28 lap.

Р. К. Бардина: Угорское население Нижнесосвинского Приобья (XVIII–XXI века). [R. K. Bardina: Az alsó-szoszvai Ob-vidék ugor lakossága (XVIII–XXI. század).] Издательство СО РАН, Новосибирск. 2011. 291 + 24 lap.

Az anyanyelvét is jól beszélő, fiatal obi manysi kutató, Raisa Bardina évente jelentkezett egy-egy új kötettel, melyben szűkebb hazája társadalmi-rokonsági viszonyait, demográfiai változásait, a helyi manysi családok történetét tárta fel. Kutatási területe a Kis- és a Nagy-Ob vidéke Kaltasjanitól északra a Szoszva és a Kazim torkolatáig. Anyagát levéltárakban és a terepen személyes interjúk során gyűjtötte. Köteteiben név szerint felsorol minden manysit, akik az utóbbi bő két évszázad folyamán a torkolatvidéken éltek. Az utolsó kötetben összegezte eredményeit, és a területen élő hantik adataival is kiegészítette. Ez a hagyományokban gazdag vidék volt Schmidt Évának is a fő kutatási területe, a magyar olvasók fülében is ismerősen csengenek a helynevek: Peregrobnoje, Muligort, Tegi, Vezsakari, Narikari, Tugijani, Polnovat és a többi.

Néprajz

С. А. Попова: Медвежий праздник на Северном Урале. [S. A. Popova: Medveünnep az Északi Urálban.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2011. 76 lap.

Svetlana Popova ismeretterjesztő, népszerűsítő céllal, de tudományos alaposággal mutat be egy medveünnepet, melyet 2010 decemberében rendeztek meg az északi manysik a Tasmanov nemzetség szálláshelyén, a *lepəl jā* folyócska partján, Hulimsunt falu közelében. A fotókkal gazdagon illusztrált kötet nemcsak magát a szertartást dokumentálja, hanem a szerző összefoglalja a manysik történetét, hitvilágát is, hogy jobban megismertesse ezt a különös világot a kevésbé tájékozott olvasóval.

Bibliográfiák

С. В. Берендеева – Е. П. Степанова (сост.): Учебники. Учебные и методические пособия для национальных школ Ханты-Мансийского автономного округа – Югры. Сводный каталог выставки. [S. V. Berendeeva – E. P. Stepanova: Tankönyvek. Oktatási és módszertani segédanyagok a Hanti-Manysi Autonóm Körzet – Jugra nemzetiségi iskolái számára. Kiállítás-katalógus.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 100 lap.

Az összeállítás 340 tételt tartalmaz, melyben hanti, manysi, nyenyec és orosz nyelvű ábécéskönyvek, tankönyvek, szöveggyűjtemények, szótárak, tanári segédkönyvek szerepelnek.

С. В. Берендеева – Е. П. Степанова – Н. М. Постика (сост.): Научные труды и публикации Обско-угорского института прикладных исследований и разработок (2001–2011 гг.). Библиографический указатель. [S. V. Berendeeva – E. P. Stepanova – N. M. Postika: Az Obi-ugor alkalmazott kutatások intézetének tudományos munkái és publikációi 2001 és 2011 között. Bibliográfiai mutató.] ОАО Издательский дом Новости Югры, Ханты-Мансийск. 2012. 416 lap.

Az obi-ugorok 1991-ben, Hanti-Manszijszkban alapított tudományos kutatóintézete fennállása során többször nevet és helyet változtatott, de falai között mindig komoly kutatómunka folyt. A bibliográfia összeállítói az utóbbi évtized termését gyűjtötték egybe. A gyűjtemény összesen 1740 tételt tartalmaz, monográfiákat, tanulmányokat, publicisztikákat az obi-ugor nyelvészet, folklór, néprajz, irodalom, történelem köréből, nem hagyva ki gazdaságtörténeti, ökológiai, pedagógiai és pszichológiai témákat sem.

Csepregi Márta

Winkler, Eberhard: Udmurtische Grammatik

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 81.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 2011. 188 oldal.

1. Eberhard Winkler *Udmurtische Grammatik* (2011) című monográfiája nagyszerű modern áttekintése az udmurt nyelv mai rendszerének, megjelenése ezért is nagy öröm a permi nyelvek, azon belül is az udmurt iránt érdeklődőnek.

Winkler neve nem cseng ismeretlenül az udmurt nyelvet kutatók számára, hiszen mindenki, aki valaha is foglalkozott vagy csak érdeklődött az udmurt nyelv iránt, legalább egyszer (de inkább százszor) kezébe vette a *World Languages* sorozat *Udmurt* (2001) című darabját, amely szintén Winkler nevéhez kapcsolódik. Éppen ezért a 2011-es kiadás első (második, harmadik) kézbevétele alkalmával az olvasó ösztönösen egymáshoz hasonlítja a két munkát, így ebben az ismertetésben én sem kerülhetem el, hogy egyes fejezetek tárgyalásának alkalmával ne említsem meg, mit változtatott a szerző az új monográfiájában.

A legszembetűnőbb változás a két monográfia nyelvében van, hiszen míg az *Udmurt* angol nyelven egy szélesebb közönség számára készült, az *Udmurtische Grammatik* német nyelven a *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* sorozatban jelent meg, mely sorozat leginkább a finnugor és az altáji nyelvek kutatói számára közismert. Persze könnyen gondolhatnánk azt is, hogy a 2011-es monográfia csak német nyelvű fordítása a 2001-es változatnak, de az jóval terjedelmesebb, és a könyv végén található bibliográfia áttanulmányozása után már egyértelmű, hogy a 2001-es verzió csak kiindulási alapul szolgált Winkler számára. Így jobb lenne úgy fogalmazni, hogy az *Udmurtische Grammatik* új, átdolgozott és kibővített kiadása a 10 évvel korábban íródott műnek.

A két könyv megjelenése között eltelt időben számos nagyszerű munka született az udmurt nyelv szűkebb területeiről (pl. szociolingvisztika, esetrendszer, stb.). Ezek jelentős részét a szerző sikeresen dolgozta bele 2011-es monográfiájába (például: Kondratjeva 2010; Edygarova 2009). Ezért fontos elmondani, hogy a könyv egyik nagy érdeme éppen az, hogy ezeknek a sokszor csak orosz nyelven megjelenő kutatásoknak az eredményeit elérhetővé teszi az oroszul nem olvasó nagyközönség számára is.

Mielőtt rátérnék a könyv tartalmi ismertetésére, érdemes annak „belalakjáról,” is szót ejteni.

2. Első látásra is feltűnik, hogy Winkler könyve nagyon gazdagon van adatolva. Minden tárgyalt nyelvi szint, jelenség vagy probléma legalább egy példamondattal van alátámasztva, így összesen 537 külön számozott és sok, a szövegben belül elhelyezett példa segíti az olvasót a megértésben. A számozott példák

nagyon gondosan glosszázottak. Külön öröm, hogy minden esetben a latin betűs verzió alatt, kicsit kisebb betűkkel ugyan, de a cirill változat is megjelenik. Ezt én személy szerint mindenképpen pozitív újtásnak érzem a 2001-es verzióhoz képest. Bár teljesen egyetértek azzal a nyelvészeti hagyománnyal, hogy egy nagyközönség számára készült monográfia latin betűs átirással jelenjen meg, mégis jó, ha a nyelv eredeti írásmódjában is olvashatók a példák. (Fontos lehet ez azért is, mert köztudott, hogy a finnugor nyelvek esetében a latin és a cirill betűs átirások nem problémamentesek.)

Winkler gondosságát jelzi, hogy a monográfiában szereplő példáknál összesen három elírás található, ez egy ilyen gazdagon illusztrált könyv esetében nagyon jónak minősül.¹²

A példamondatok mellett táblázatok segítik az olvasót, amelyek szemléletesebbé teszik például a birtokos személyjelek és esetragok viszonylag bonyolult kapcsolódását vagy a személyes névmások ragozását stb.

A könyv szerkezetében a grammatikák hagyományos felépítését követi, a „legkisebttől” halad a „legnagyobb” felé, a legegyszerűbttől a legbonyolultabb szerkezetekig. Véleményem szerint a főfejezetek néha túlságosan szét vannak bontva alfejezetekre, amit sok esetben nem indokol a tartalom. Ennek köszönhetően egyes alfejezetek nem tartalmaznak többet pár mondatnál, ez olykor zavaró, hiányérzetet keltő, de ez nem csökkenti a könyv használhatóságát és érthetőségét.

Az ismertető további részében a monográfia tartalmi részét igyekszem bemutatni a teljesség igénye nélkül, az udmurt egy-egy speciálisabb, a monográfiában is többször tárgyalt jelenségét kiemelve.

3. A könyv bevezető fejezetében (0. Einleitung) rövid áttekintés található általánosságban az udmurt nyelvről. A fejezet többek között kitér arra, hogy az udmurt a komi-zürjén és a komi-permják nyelvekkel együtt a finnugor nyelvek permi ágába tartozik, és hogy a nyelv beszélői az Orosz Föderáció területén élnek, az Udmurt Köztársaságban. A 2002-es népszámlálási adatok alapján 637 ezren vallották magukat udmurtnak, és ebből 460 ezren élnek a köztársaság területén. A köztársaság lakosságának 29,3 %-a az udmurt, az oroszok 60%-ot, az udmurtok után második legnagyobb kisebbség, a tatárok pedig 7%-ot tesznek ki. Az udmurt nyelv a következő nyelvjárásokkal rendelkezik Kelmakov – Saari-nen (1994) alapján: 1. északi-nyelvjárás, 2. déli-nyelvjárás, 3. középső-nyelvjárás, 4. beszermán nyelvjárás.¹³

¹² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Julia Speshilovának az udmurt adatok alapos átvizsgálásáért.

¹³ A monográfia alapján véve az udmurt irodalmi nyelvet mutatja be, de Winkler az egyes jelenségek tárgyalásakor kitér a nyelvjárási változatokra is, amit az adott fejezet

A bevezető fejezet az udmurt nyelv kutatóinak bemutatásával végződik. Természetesen nem várható el, hogy egy nyelv grammatikájának bemutatásával foglalkozó monográfia teljességében foglalkozzon az adott nyelv tudománytörténetével, de az érdeklődők számára talán hasznos lett volna, ha Winkler nem a 80-es években megjelenő udmurt vonatkozású művekkel zárja le ezt a rövid áttekintő alfejezetet, hanem kitér néhány jelenkori kutatóra is (például Valentin Kelmakov, Natalja Kondratjeva, Svetlana Edygarova, hogy csak az anyanyelvi kutatókat említsem).¹⁴

3.1. Az udmurt nyelv érdemi tárgyalása a hangtani fejezettel kezdődik (1. Phonologie). A fejezet elég szegényesnek tekinthető, figyelembe véve, hogy az udmurt fonológiai irodalom mennyire gazdag. Winkler csak a legfontosabb információkra szorítkozik, bemutatja, hogy az udmurt nyelvben hét magánhangzó és 26 mássalhangzó van. A két csoportot bemutató alfejezetekben helyet kapnak a kiejtési variációk és a hosszúság kérdése. Az udmurtra a mennyiségi korreláció nem jellemző, sem magánhangzók, sem a mássalhangzók esetében.

A 2001-es verzióhoz képest külön fejezetet szentel a szerző a morfofonológiának (2. Morphonologie). A tőváltozatok bemutatása mellett ebben a rövid fejezetben kapnak helyet a tövek és szuffixumok kapcsolódásának szabályai is.

3.2. A könyv legerjedelmesebb és legtartalmasabb része a nyelv morfológiai szintjét bemutató fejezet (3. Morphologie und Morphosyntax). Ahogy a cím is mutatja, a fejezet túlmegy azon, hogy csak önálló szegmentumokként írja le az egyes szuffixumokat, sok esetben már a szintaxis kérdésköréhez tartozó jelenségeket is megemlíti a szuffixumok funkciójának bemutatásánál. Kiváló példa erre az udmurt PX3SG *-(j)ez* végződés sokrétű használatának bemutatása, ami elképzelhetetlen az udmurt nyelv információ-szerkezetének, vagy hagyományosabb nevén téma-réma felosztásának megemlítése nélkül, de erre még a későbbiekben visszatérek.¹⁵

legvégén egy D. (= Dialekte) rövidítés vezet be. Osztom a szerző véleményét, hogy az irodalmi nyelvre jellemző grammatika mellett fontos, hogy képet kapjunk a nyelvjárási változatokról is, ha egy nyelvet szeretnénk megismerni, de jelen esetben kicsit ad hoc-nak érzem a nyelvjárási változatok tárgyalását, amik hol megjelennek, hol nem.

¹⁴ A fent említett kutatók megemlítése már csak azért is indokolt lett volna, mert Winkler monográfiája nagyban támaszkodik az ő munkáira.

¹⁵ Az ismertetésben Winkler (2011) rövidítéseit alkalmazom, a példák minden esetben tőle származnak így azokat a német jelentéssel adom meg. A felhasznált rövidítések jegyzéke: PX = Possessivsuffix, SG = Singular, REFL = Reflexiv, FREQ = Frequentativ, PRS = Präsens, PL = Plural, GEN = Genitive, ILL = Illativ, TERM = Termitativ, AKK = Akkusativ, ABL = Ablativ, CX = Kasussuffix

A fejezet legelején található bevezető részben (3.1. Vorbemerkungen) az udmurt általános jellemzőit mutatja be a szerző. Az udmurt – a többi uráli nyelvhez hasonlóan – az agglutináló nyelvek közé tartozik, a forma és a funkció általában 1:1 megfelelésben vannak egymással, például a *vera-ški-li-ško-di* 'ihr unterhaltet euch häufig' igei forma esetében az egyes szuffixumoknak egy-egy funkció felel meg: REFL-FREQ-PRS-2PL.

Itt kerül először szóba a jelöletlenség kérdése. A jelöletlenség fontos kategória az udmurtban, jelölten például a névszóragozásban a nominatívusz és az egyes szám, az igeragozásban a kijelentő mód, az egyes szám a személyragokban, 3SG-ben jelöletlen a jelen idő, 1SG-ben viszont a személy. A jelöletlenség kérdése egyike azoknak a problémáknak, amelyek többször előkerülnek a monográfiában.

Az áttekintő alfejezet legérdekesebb adatai a Suffixe fejezetben találhatók, itt mutatja be Winkler azokat a szuffixumokat, amelyek „tüllépve” névszói kategóriájukon, megjelennek például adpozíciós elemeken is. Ilyen a már említett *-(j)ez* PX3SG, amit Winkler nominalizáló szuffixumnak nevez (Nominalisierung = NOMIN), a többes szám jele a *-(j)os*, és a középfok jele a *-ges*. A szuffixumok posztpozíciókhoz is kapcsolódhatnak, de ilyenkor az eredeti jelentésük helyett más funkciót kapnak (például: *ton ponna-jez* 'das, das wegen dir ist', *ton-en seren-jos* 'die, die wegen dir sind').

Lehetőség van az udmurtban az egyes szuffixumok halmozására, ami sok esetben az ellipszissel áll kapcsolatban, mint például a *gurt-len-ez-len* (DorfGEN-NOMIN-GEN) '(z.B. das Gebäude) der (z.B. Schule) des Dorfes' esetében, ahol – mint a fordításból látható – kétszeres birtokos elliptálásáról van szó. Az elliptikus szerkezetek mellett azonban előfordul például viszonyjelölő szuffixumok halmozása is (*tat-či-ož* (Stamm-ILL-TERM) 'bis hierer').

Az általános bevezető rész után tér rá Winkler a névszói és igei kategóriákhoz kapcsolódó szuffixumok bemutatására.

3.3. A névszói kategóriákat tárgyaló fejezet a névszói tövek bemutatásával kezdődik. A névszótövek általában egységeselek, és a toldalékok tövekhez kapcsolódását is egy egyszerű szabály alakítja: többes jel esetében magánhangzók után a több alakkal rendelkező toldalékok magánhangzós változata áll (*busi-os* 'Felder'), mássalhangzós tövek esetében pedig a mássalhangzós változat (*gurt-jos* 'Dörfer'), míg esetragok esetében éppen fordítva. Az egyes toldaléktípusok többalakúságának kérdése itt is helyet kap (például a PX1SG *-e/i*), amit én nem érzek maximálisan indokoltnak.¹⁶

¹⁶ Igaz, hogy a többalakú birtokos személyjeleknek nyelvtörténeti szempontból van köze a szótövekhez, de szinkron állapotot nézve ezek inkább a személyjel variációinak kérdéséhez tartoznak.

A névszókról szóló fejezet következő részeiben átfogó képet kap az olvasó arról, hogyan működik az udmurtban a számjelölés (egyes szám jelöletlen, többes szám esetében *-(j)os*), az esetadás és a birtokjelölés. Mind az esetadás, mind pedig a birtokos jelöléséről szóló alfejezetek legizgalmasabb részei a funkciókat bemutató részek.

Az udmurt nyelv gazdag esetrendszerrel rendelkezik, a hagyományos grammatikák – és azokat követve Winkler is – 15 különböző esettel számolnak. Ebből négy grammatikai eset, a többi pedig viszonyjelölő. Az esetek funkciót bemutató alfejezet (3.3.1.2.2.3 Funktionen der Kasus) gondos és szisztematikus leírást ad az egyes esetek használatáról. Az összes esetre vonatkozó részletes tárgyalás túlmutat ezen ismertetés keretein, így két – szubjektív szempontok alapján kiragadott – eset használatára vonatkozó leírást mutatok be.

Az esetek közül az egyik legérdekesebb minden bizonnyal az akkuzatívusz (AKK). Az AKK-nak az udmurtban négy allomorfja van (*-ez*, *-jez*, *-iz* ~ *-ti*). Az AKK használatát bonyolult szabályok alakítják, amelyek a nem anyanyelvi beszélő számára sokszor kiismerhetetlennek tűnnek. Winkler az AKK használatáról szóló részben leginkább Kondratjeva (2010) eredményeit veszi alapul. Ez egy kiváló doktori értekezés az udmurt névszókról.

A hagyományos nyelvtanok általában annyit jegyeznek meg a jelölt és jelöletlen tárgyról, hogy a jelölt mindig a határozott, a jelöletlen pedig a határozatlan tárgy jelzésére szolgál. Winkler ezt kiegészíti azzal, hogy az AKK használatos teljes tárgy esetében. A következő mondatpárban tehát az AKK esettel jelölt tárgy arra utal, hogy a kása egészét megettem, míg a jelöletlen tárgy esetében egy részleges, ún. partitívuszi tárgy a kása: *mon žuk ši-i* 'Ich aß Brei' – *mon žuk-ez ši-i* 'Ich aß den Brei auf'. Kondratjeva (2010) azonban tovább megy ennél a megállapításnál, és a következőképpen adja meg az AKK és NOM esetben álló tárgy használati szabályait:

1. A tárgy mindig jelölt, ha élő.
2. Élettelen tárgy esetében a tárgy kötelezően jelölt, ha határozott.
3. Határozatlan tárgy esetén a rezultatív tárgy jelölt, az irrezultatív jelöletlen.

Kondratjeva (2010) munkájának felhasználása Winkler monográfiájának egyik nagy előnye, mint ahogy ezt fentebb már említettem. Ez a 2010-es doktori disszertáció az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb, ha nem a legkiemelkedőbb munkája, ami az udmurt morfológia tárgykörében született.

A jelöletlen tárgy kérdése még többször előkerül Winklernél, például a tárgyi inkorporációt tárgyaló fejezetben (3.4.5.7 Objektinkorporation), valamint a valencia-váltó igeképzések esetében a műveltető képző bemutatásánál (3.4.5.3.2 Kauziva). Nem csoda, hiszen az egyik legproblematikusabb területe a névszói kategóriának az udmurtban.

Az Ablatívuszi (ABL) eset Genitívuszi (GEN) használata szintén érdekes kérdése az udmurt grammatikának. Az udmurt nyelvben a birtokos szerkezetben a birtokos a *-len* genitívusszal van jelölve, míg a birtok a már többször előkerülő *-(j)ez* PX3SG-vel. Például a következő szerkezetben: *ta Ondi-len pi-jez* 'Das ist Ondis Sohn'. Megváltozik azonban a birtokos esetvégződése akkor, ha a birtokos szerkezet a mondat tárgyaként jelenik meg: *so kolχoz-leś busi-z-e voźmat-i-z* 'Er zeigte den Acker der Kolchose'. Winkler a GEN és az ABL közötti kapcsolatra a következő állítást teszi: az GEN és az ABL kiegészítő eloszlásban van egymással a következő módon: névszó-GEN + névszó-nem-AKK vs. névszó-ABL + névszó-AKK. Ez az általánosítás azt adja ki, hogy minden olyan esetben is a GEN használatos a birtokos szerkezetben, amikor a birtokszón az AKK-tól eltérő eset jelenik meg.

Ami igaz is például a következő mondatban is: *so kolχoz-len busi-ja-z mjn-i-z* 'Er ging auf den Acker der Kolchose'.

Az esetek alakjának és funkcióinak bemutatása után a névszókról szóló fejezet a birtokos személyjelek ismertetésével foglalkozik. Itt érdekes a személyjelek és az esetragok kapcsolódása. Mint köztudott, a finnugor nyelvek két részre oszlanak annak alapján, hogy milyen sorrendben követik egymást a személyjelek és az esetragok: CX+PX vagy PX+CX. Az udmurtban megtalálható a CX+PX és PX+CX sorrend is.

A könnyebb áttekinthetőséget az alfejezetben elhelyezett táblázatok segítik, ahol Winkler szegmentálással segíti az olvasót.

A birtokos személyjelek funkcióját tárgyaló részben Winkler nyolc különböző funkciót rendel a birtokos személyjelekhez. A birtokjelölés és a birtokos szerkezetben megjelenő kongruencia mellett a birtokos személyjelek használhatók referenciahordozóként, például *van-mi* 'wir alle', vokatívusként: *ton čeber apaj-e* 'du, mein hübsches Schwesterchen'.

A PX3SG még további funkciókkal rendelkezik, lehet nominalizáló szuffixum, határozottságot jelölő marker (Nikolaeva 2003), vagy éppen determináló elem (Kel'makov – Hämmikäinen 2008).¹⁷

A névszókról szóló fejezet további részében a névmásokról és a melléknevekről tudhat meg fontos adatokat az olvasó. A névmásokról szóló alrészben minden névmási típus ragozási paradigmája táblázatba szedve segíti az átláthatóságot.

A névszókról szóló fejezetet a névszóképzéssel foglalkozó rész zárja, ahol újra előkerül a *-(j)ez* kérdése. A fejezetnek ez a része sokkal bővebb és gazdagabban illusztrált, mint a 2001-es angol nyelvű kiadás.

¹⁷ Fontos itt megjegyezni, hogy az utóbbi két funkcióra, vagyis a definitég jelzésére és a determinálásra a 3SG alak mellett használható a 2SG is.

3.4. A névszó fejezetet értelemszerűen az ígéről és az igeragozásról szóló, terjedelmében nagyjából megegyező fejezet követi (3.4. Verben). Winkler a fejezet legelején az udmurt igeidők bemutatása után, az igeragozás bemutatása előtt röviden értekezik arról, hogy az udmurtban nincs *habeo*-szerkezet, és hogy a létige csak múlt időben használatos.

Az igeragozásról szóló fejezetben a személyragok bemutatása után az egyes igeidők tárgyalására tér rá a szerző. A négy egyszerű és a négy összetett igeidő bemutatása során nem lehet elkerülni az aspektus és az akcióminőség kérdését, mert az udmurtban, főleg az összetett igeidők sokszor inkább az akcióminőség, semmint a tempus kérdéskörébe utalhatók.

Érdekesebb azonban a módokat tárgyaló alfejezet. Monográfiájában Winkler visszatér a hagyományosabb grammatikákban megjelenő igemódokhoz, és a mai nyelvtanokban megjelenő három igemód helyett négyet tesz fel az udmurtra: kijelentő, felszólító, feltételes és kötőmód. A szerző nem indokolja meg választását, bár az is igaz, hogy egy leíró nyelvtankönyvnek nem kell külön kitérnie magyarázatokra. Indokoltnak tekinthető ez a változtatás, ha figyelembe vesszük, hogy – ellentétben a felszólító móddal, ami hiányos paradigmájú (csak 2SG és 2PL alakja van) – az optatívusz teljes paradigmassal rendelkezik: *med* partikula + az ige jövő idejű alakja. Az optatívusz „felelevenítése” nemcsak a mai nyelvtanoktól tér el, hanem Winkler 2001-es verziójától is. Korábbi monográfiájában Winkler két nagyobb csoportra osztotta a módokat – real moods és unreal moods – és azon belül helyezte el az egyes igemódokat. A reális módokba tartoztak a kijelentő és az evidenciális, az irreális módok közé pedig a felszólító és a feltételes. Meglátásom szerint a korábbi felosztás tökéletesen megfelelt az udmurtban található módok bemutatására, a változtatást valószínűleg az indokolta, hogy az evidenciális mód – a szó szoros értelmében – kikerül a módok közül. Ennek oka az, hogy – szemben a másik négy móddal – az evidenciális az udmurtban nem morfológiailag jelölt, hanem vagy a létige PERFECTUMI alakjával (*vilem*) vagy pedig a *pe* partikulával jelölt. Persze kérdés akkor, hogy az optatívusz, ami szintén szintetikus forma, hiszen egy partikulával jelölt, tekinthető-e külön módnak, illetve, hogy hol a helye a PERFECTUM igeidőnek, amely szintén az evidenciális kérdéskörébe tartozik.¹⁸

A módokról szóló fejezetet a tagadásról szóló alfejezet követi, amiben megismerkedhet az olvasó a tagadóigével, aminek két alakja van az igeidőtől függően (*u-* és *e-*), a tagadó partikulákkal (*ej val*) és az egzisztenciális mondatok tagadásával, ahol az *evgl* tagadószó használatos. Ezen kívül a szerző tárgyalja a PERFECTUM és PLUSQUAMPERFECTUM igeidőkben megjelenő szuffixális tagadást is.

¹⁸ További adatokért és magyarázatért érdemes kézbe venni Florian Siegl (2004) MA-szakdolgozatát, amely épp ezeket a kérdéseket boncolgatja.

A tagadás után következnek az igenevekről szóló, példákkal szintén gazdagon ellátott fejezet, amiben szóba kerül a birtokos személyjelekkel ellátott igenevek problematikája is.

Az igeről szóló fejezetet a névszói részhez hasonlóan az igeképzés bemutatása zárja, ahol Winkler külön kitér két valencia-váltó képzőre, a *-ški-* reflexív igeképzőre és a műveltető képzőre, a *-t(i)-re*. A képzőkről szóló fejezetben Winkler foglalkozik az inkorporáció és a komplexitás kérdéseivel is.

A morfológiai fejezetet az egyéb kategóriák bemutatása zárja. Az egyéb kategóriák közé tartoznak az adpozíciós elemek, a partikulák, az adverbiumok. A fejezetben szintén sok táblázat segít az eligazodásban, a figyelmes olvasó észreveheti, hogy egyes táblázatok hiányosak. Az adverbiumok ragozását bemutató táblázat egyes rubrikái üresen állnak, pedig nincs rá oka, hiszen a megfelelő ragokkal ellátott alakok létező formái a nyelvnek, így például helyes a *nokijčjož* forma ugyanúgy, ahogy például az *otlañ* is.

4. A gazdag morfológia és morfoszintaxis fejezet után egy viszonylag szegényes mondattani fejezet zárja le a könyvet (4. Syntax). Az anyag szegénysége azonban semmiképpen sem róható fel a szerzőnek, sőt, örömmel mondhatom, hogy a 2001-es kiadáshoz képest nagyon sokat gazdagodott a kötet. A mondattani jelenségek bemutatása kiegészül olyan alapművek eredményeivel, mint Maria Vilkuina *Word order in European Uralic* (1998) vagy Pirkko Suihkonen *Korpus-tutkimus kielitypologiassa sovelletuna udmurttiin* (1990) c. műve.¹⁹

A fejezet felosztása a hagyományos grammatikákat követi, így két nagy fejezetben foglalkozik a szerző az egyszerű és az összetett mondatokkal. De mielőtt rátérne, bemutatja, hogy az udmurtban milyen módon épülnek fel a nominális mondatok, a predikatív szerkezetek, az egzisztenciális mondatok, hogy nincs *habeo*-szerkezet, helyette a GEN + létige szerkezet használatos, valamint két participiumos mondatípust (*-ono* és *-mon*) ismerhet meg az olvasó.

A mondatfajtákat bemutató alfejezetben (4.2. Satzmodi) tárgyalja a kérdő mondatok két típusát (eldöntendő és kiegészítendő), a felszólító, az óhajtó és az egzisztenciális mondatokat.

Az utolsó fejezet legérdekesebb részei az egyszerű mondatok felépítését bemutató alfejezetnél kezdődnek (4.3. Der Einfache Satz). A hagyományos nyelvtanokhoz idomulva első lépésként azt tudhatjuk meg, hogy mi állhat alanyi pozícióban az udmurtban, mi lehet predikátum, és mi lehet tárgy. A tárgyról szóló részben külön kerül bemutatásra a direkt tárgy és az indirekt tárgy, mert Vilkuinát (1998) követve ma már azt feltételezzük, hogy az udmurtban más-más pozí-

¹⁹ Felmerül a kérdés, hogy vajon ezek a művek miért nem kerültek bele a korábbi, 2001-es verzióba is, hiszen mindkét mű már jól ismert volt abban az időszakban is.

ciót foglalhat el a mondatban a direkt és az indirekt tárgy. A legfőbb összetevők után az egyéb komplementumok közül a határozók helyzete kerül bemutatásra. Végül szól az udmurtra jellemző szórendről. Az udmurt alapvetően SOV szórendet mutató nyelv, de az alapszórend könnyen megváltozhat a beszéd információ-szerkezetének hatására. A szórendi variációkról szóló alfejezet a már korábban említett két munka eredményeit veszi alapul (Vilkuna 1998; Suihkonen 1990).

Az összetett mondatok bemutatása során előkerül a kötőszók kérdése, amelyek az udmurtban legtöbbször a tagmondat végén helyezkednek el. Ilyen kötőszó például a *ke* 'wenn' vagy a *šuiša* 'dass'. Az összetett mondatokat bemutató rész külön tárgyalja a véges és a nem-véges alárendeléseket és a mellérendelő mondatokat. A fejezet legvégén a kötőszók különböző típusait összefoglaló táblázat áll.²⁰

5. Összegezve a fentieket: Eberhard Winkler műve nagyon jó összefoglaló leírása a mai udmurt nyelvnek. Az igényes kiadás már eleve arra ösztönzi az embert, hogy kézbe vegye, átolvassa, tanulmányozza és egyre előrébb jutva a könyvben, egyre mélyebb ismereteket szerezzen erről a finnugor nyelvről.

A monográfia többértéűen felhasználható, hiszen jó bevezető lehet annak, aki most ismerkedik meg az udmurt nyelvvel, de olyanoknak is hasznos, aki már elég jó ismerik azt. A könyv igényel nyelvészeti előképzettséget, de hát ez érthető, hiszen nem nyelvkönyvet tartunk a kezünkben. Példáin keresztül Winkler az udmurt nyelv számos, érdeklődésre igényt tartható jelenségét mutatja be, így a monográfia hasznos lehet azok számára is, aki nem kifejezetten az udmurt, hanem egy tágabb nyelvészeti probléma iránt érdeklődnek. Biztos vagyok benne, hogy az olvasás és használat során megismert problémák fontos kiinduló pontjai lehetnek bármely további kutatásnak.

Végezetül két – nagyon személyes – megjegyzéssel szeretném zárni ezt az ismertetést. Először is, sajnálom, hogy nem kerültek bele ebbe az összefoglaló monográfiába olyan, szerintem alapműnek is számító tanulmányok és PhD-disszertációk eredményei, mint Kozmács István *Az -sk-képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében* (2004), Salánki Zsuzsa *Az udmurt nyelv mai helyzete* (2007), vagy a már korábban említett Florian Siegl *The 2nd Past in the Permian Languages* (2004) c. műve. Ezek a munkák sok értékes adattal és eredménnyel gazdagíthatták volna a könyvet.

A második és egyben záró megjegyzésem: talán örvedetesebb lett volna, ha a 2001-es kiadáshoz hasonlóan Winkler 2011-es monográfiája is angol nyelven jelenik meg, mert így egészen bizonyosan szélesebb közönséghez juthatott volna el ez az értékes, és azt gondolom, hogy az udmurtot kutató következő generáció számára alapvető munka.

²⁰ A mondattani fejezet végéről eltűnt a példaszöveg, ami még a 2001-es változatot zárta.

Irodalom

- Edygarova, Svetlana (2009), *Attributive Possession in Udmurt Language*. LU 45: 101–118.
- Kel'makov, V. K. – Hänninkäinen, Sirkka (2008), *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki.
- Kel'makov, V. K. – Saarinen, Sirkka (1994), *Udmurtin murteet*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 47. Turku.
- Kondratjeva, N. V. [Кондратьева, Н. В.] (2010), *Категория падежа имени существительного в удмуртском языке*. Ижевск.
- Kozmács István (2004), *Az -sk-képző az udmurt (votják) igeképzés rendszerében* (ms).
- Nikoaleva, Irina (2003), *Possessive affixes in the pragmatic structuring of the utterance: evidence from Uralic*. In: Suihkonen, Pirkko – Comrie, Bernat – Maksimov, S. (eds), *International symposium on deictic systems and quantification in languages spoken in Europe and North and Central Asia*. Udmurt State University, Izsevszk, Udmurt Republic, Russia, May 22–25, 2001. *Collection of Papers*. 130–145.
- Salánki Zsuzsa (2007), *Az udmurt nyelv mai helyzete* (ms). http://doktori.btk.elte.hu/lingv/salanki/PHD_Salanki.pdf
- Siegl, Florian (2004), *The 2nd Past in the Permic Languages* (ms). <http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/1265/Siegl.pdf?sequence=5>
- Suihkonen, Pirkko (1990), *Korpustutkimus kielitypologiassa sovelletuna udmurttiin*. Helsinki.
- Vilkuna, Maria (1998), *Word order in European Uralic*. In: Siewierska, Anna (ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*. Berlin – New York. 173–233.
- Winkler, Eberhard (2001), *Udmurt*. LINCOM EUROPA, München.

Tánczos Orsolya

Keresztes László: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2011. 147 oldal.

Keresztes László könyvében a mordvin nyelvváltozatok (erza és moksa) rendszerének átfogó, szinkrón és diakrón szempontú bemutatására vállalkozik. A könyv a szerző munkásságának összefoglalása, új kutatási témák felvetése, illetve megoldatlan mordvin nyelvészeti problémák vázolója. A szerző kifejezett célja ugyanakkor az is, hogy bemutassa, nem áthidalhatatlanok a különbségek a két nyelvjáráscsoport között, így a közös irodalmi nyelv megteremtése is lehetséges lenne.

A könyv jól áttekinthető szerkezetű, hét nagy fejezetre oszlik: az első, bevezető részben a mordvin nép és nyelv jelenéről és múltjáról olvashatunk (1. fejezet). A következő fejezetekben az egyes nyelvi szinteket tekinti át a szerző, a hangtan: fonetika és fonológia után (2. fejezet) a hangtörténet, a hangrendszer változásai következnek (3. fejezet), ezek után az alaktan (4. fejezet) és a mondat (5. fejezet) ismertetése követik egymást. A 6. fejezetben a szókincs rétegződését és eredetét ismerhetjük meg. Az utószóban nem az eredmények összefoglalása következik, hanem a mordvin nép jelenéről és jövőjéről olvashatunk.

A szinkrón és a diakrón szempont keveredik a munkában, a hangrendszer esetében külön fejezetekre oszlik a mai mordvin nyelvváltozatok rendszerének leíró szempontú áttekintése (2. fejezet), valamint a történeti, a hangváltozásokat tárgyaló rész (3. fejezet). Az alaktani részben azonban a két megközelítésmód egyszerre van jelen, a mondatannál pedig a diakrón szempont egyes alfejezetekből teljesen hiányzik, például az összetett mondatok esetében csak egyes kötőszók jövevényszó-státuszáról van szó. Célszerű lett volna a két szempontot következetesen alkalmazni, vagy minden nyelvi szinten részletesen érvényesíteni a történeti szempontot is, vagy eleve két nagy részre osztani a művet, ahol az elsőben a szinkrón, a másodikban pedig a diakrón megközelítésmód érvényesült volna.

Az alábbiakban részletesen ismertetem a könyv fejezeteit, áttekintem az egyes részekben tárgyalt témákat, és bemutatom az ezekkel kapcsolatban felmerült kérdéseket.

1. A mordvin nép és nyelv: jelen és múlt című részben a mordvin nép és a nyelvjáráscsoportok történetét ismerhetjük meg. A szerző a nyelvtörténeti periodizációt hangtörténeti, régészeti és jövevényszó-kutatások eredményei alapján végzi el. Leírja, milyen időszakban különülhetett el egymástól az erza és a moksa, hogyan alakultak ki a diaszpóráközösségek, hol és milyen arányban találhatunk napjainkban mordvin beszélőket. Mivel a szerző egy nyelvnek tekinti az erza és a moksa nyelvváltozatokat, az adatok ismertetése során nem tér ki arra, hogy a mordvin közösségen belül milyen arányban találhatunk erzákat és mokskákat.

Keresztes ebben a fejezetben említést tesz az első mordvin nyelvemlékekről is, ezekkel azonban részletesebben nem foglalkozik. Az utolsó nyelvtörténeti szakaszcsoportról, az irodalmi nyelvek koráról szólva azt vázolja, miért nem jöhetett létre egy közös és egységes irodalmi nyelv, és hogy az utóbbi időben a mordvin értelmiségiek kezdik felismerni ennek a szükségességét. (A kérdésre a 7. fejezetben visszatér.)

2. Hangtan: fonetika és fonológia című fejezet a mordvin hangrendszer leíró szempontú elemzését tartalmazza. A fonémaállomány (magánhangzók és más-salhangzók) ismertetése mellett a morfológiai alternációkról és a szótag fel-

építéséről is olvashatunk. Az erza hangsúlyról szólva a szerző azt az általánosan elfogadott elméletet ismerteti, miszerint az erzában a „szó bármely szótagja hangsúlyozható” (23. oldal). Nem hivatkozik az újabb kutatásokra, nem értékeli az erza prozódíával kapcsolatos újabb eredményeket, vö. például Lehiste, Ilse – Aasmäe, Niina – Meister, Einar – Pajusalu, Karl – Teras, Pire – Viitso, Tiit-Rein (2003), Erzya Prosody. MSFOu 245.

A szerző sajátos rövidítéseket, kódrendszert használ egyes igei formák jelölésére (a kétjegyű kódokban az első elem az alany személyére, a második a tárgy személyére utal; például a 33 az ’ő őt’ típusú igealakokat jellemzi: *látja, olvas-sa*). Szándéka szerint az egyszerűsített formákkal a megértést szeretné megkönnyíteni, az olvasónak azonban így egy külön jelölési rendszert kell megtanulnia. Meglátásom szerint sokkal egyszerűbb lenne, ha a nyelvészeti szakirodalomban nemzetközileg is elfogadott lipcsei glosszázási szabályokat alkalmazná a szerző.

3. Hangtörténet: a hangrendszer változásai című fejezetben Keresztes a hangtörténeti változásokat tekinti át, a szórekonstrukciókban Erkki Itkonen hipotézisét követi. Az ómordvin kori magánhangzó- és mássalhangzó-rendszert rekonstruálja, majd ezen rendszerek változásait mutatja be. Az egyes hangváltozások illusztrálására idézett példák átláthatóbbak lennének, ha az egyes példák külön sorokban szerepelnének. A hangváltozások ábrái viszont jó szemléltető megoldásnak bizonyulnak, áttekinthetővé teszik a változásokat, amelyeket a szerző részletes leírásokkal egészít ki.

(A 60. oldalon található, a mássalhangzó-rendszer változásait bemutató ábra azonban nem egyértelmű, érdemes lett volna néhány soros magyarázatban megadni, mit jelöl a szerző négyzetárcsós és mit fekete vonalakkal.)

A hangtörténeti vizsgálódások eredményeképpen a szerző megállapítja, hogy a finn-volgai alapnyelv világosan rekonstruálható, déli csoportját a balti-finn nyelvek és mordvin alkották, míg az északit a számi és a mari, a nyugati régiót a fokváltakozás, a keletit viszont a szó belseji zöngés mássalhangzók megléte jellemezte.

4. Alaktan: a morfémák kapcsolódása és története című fejezetben morfológiai kérdéseket (névszóragozás, igeragozás és igenevek) tekint át a szerző, mind leíró, mind történeti szempontból. A fejezetben a főnévragozási típusok (határozatlan, határozott és birtokos ragozás) táblázatba rendezve, az erzában és a mok-sában jellemző szuffixumokkal együtt szerepelnek. Az alaktani áttekintésben a történeti részt Keresztes beleépíti a leíró részbe, a főnévragozás és az igeragozás esetében is közvetlenül a leíró rész után következik a diakrón áttekintés, kiegészítve az adott morfémának a többi finnugor nyelvben megtalálható párhuzamaival.

A névszói esetek leíró szempontú ismertetéséből hiányzik a két marginális eset (comitativus és temporalis) bemutatása, a történeti részben is csak az esetragjaikat említi a szerző, hiányoznak a megértést elősegítő gyakorlati példák. Érdemes lett volna minden egyes nyelvtani jelenség ismertetéséhez példákat megadni. Többek között a melléknévek egyeztetéséről írtakat is könnyebb lenne megérteni néhány példamondat beiktatásával. (Például mit érthetünk az alatt, hogy a melléknévnek „ritkán jelzői szerepben is van többes nominatívusi alakja”? – 73. oldal).

A mondattani fejezetben (7.) részletesen, példákkal illusztrálva mutatja be a szerző a jelzős és névszói állítmányt tartalmazó szerkezetekben jelentkező egyeztetést, ezeket a példákat itt is fel lehetett volna sorolni, illetve érdemes lett volna utalni arra, hogy a 95. és 104–105. oldalon megtalálhatjuk a jelenség részletes magyarázatát.

A tipológia iránt érdeklődő olvasók számára a határozott és a predikatív ragozás ismertetése hasznos információkkal szolgál. Mivel a szerző korábbi kutatásai során behatóan foglalkozott a mordvin határozott ragozással, ennek a kérdésnek mind a történeti, mind a szinkrón oldalát részletesen megvizsgálja; megismerjük a mordvin determinatív paradigma kiépülésének fázisait. Az igeneves szerkezetek bemutatása vezet át a mondattani fejezethez.

5. A Mondattan: a szintagmák és a szintaxis című fejezetben a szintagmák felépítését ismerhetjük meg, itt szerepel a 4. fejezetben ismertetett névszói esetek funkcióinak részletes leírása is. Az egyszerű mondat részeinek bemutatása során a szerző az alanyra és az állítmányra tér ki bővebben, kétfajta megközelítésmódot alkalmaz egyszerre (a mondatrészeket mondatbeli funkciójuk és tematikus szerepük alapján vizsgálja). Nem világos azonban, hogy a tematikus szerepek közül miért csak az ágenset tárgyalja.

A szintaktikai viszonyok közül az egyeztetést és a szórendet, valamint az igeneves szerkezeteket tekinti át. A történeti szempont itt teljesen elmarad, az összetett mondatok esetében pusztán a kötőszók eredetére tér ki a szerző.

6. A hatodik fejezetben Keresztes a szókincs rétegződését és eredetét ismerteti. A *mordvin*, *erza* és *moksa* népnevek etimológiájának megtárgyalása után a szókincs egyes rétegeinek részletes bemutatása következik. Az ősi szókészlet elemei táblázatosan szerepelnek, megjelölve, ha egy adott szó esetében jövevényszóról beszélhetünk. Az uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai és volgai eredetű szavakat listázza a szerző. A volgai kori szavakkal kapcsolatban felveti, hogy jövevényszavakról vagy finnugor kori szavakról van szó, mivel mindössze két tucat olyan szót találhatunk, amely csak a mariban és a mordvinban található meg, Keresztes ezért teljesen elveti a volgai alapnyelv lehetőségét.

A jövevényszavak tárgyalásakor ismerteti a kontaktusok hátterét és történetét is, az indoeurópai/árja (iráni) jövevényszavak mellett bemutatja a balti, a török-ségi (bolgár-török/csuvas és a tatár) elemeket. Az orosz jövevényszavak esetében a korai átvételeket ismerhetjük meg, a mai hatásról csak röviden tesz említést a szerző, példákat nem hoz. A fejezet végén a vándorszavak és az ismeretlen eredetű szavak kérdését tárgyalja.

A 6. fejezet harmadik nagy része a névtannal foglalkozik, a személynevek és a helynevek kérdéseivel. A negyedik rész pedig a szóalkotás eszközeit tekinti át. A személynevek esetében a tőként szolgáló közszó több esetben nem az irodalmi nyelvi formájában szerepel, és nem kapunk magyarázatot arra, miért marad el a palatalizáció például a *teta* (az irodalmi nyelvben *t'eta* 'apa') és a *paksa* (az irodalmi nyelvben *pakša* 'mező') szó esetében.

A szóösszetételek tárgyalásakor érdemes lett volna kitérni a *pokš p'ra korš* 'bagoly (szó szerint: nagy fej kánya)' típusú bahuvihi összetételek bemutatására is, mivel ezek tipológiai szempontból érdekes összetételi altípust képeznek.

A neologizmusokkal kapcsolatban a szerző pozitívan nyilatkozik, és a bibliafordítások russzizmusoktól mentes szövegét állítja a nyelvújítók elé példaképként. A nyelvújítás és a terminológiaalkotás valóban elengedhetetlenül fontos feladat, azonban a szépirodalmi művek mellett nagy figyelmet kellene fordítani arra, hogy a mindennapi életben használatos szövegek (használati utasítások, reklámok, figyelmeztető feliratok stb.) erzául és moksául is megjelenhessenek. A városi fiatal lakosságot nem, vagy csak kis mértékben lehet az orosz elemektől mesterségesen „megtisztított” szépirodalmi szövegekkel megfogni. Sokakat ugyanis elriaszt ezeknek a műveknek az olvasásától, hogy szótár nélkül nem tudják megérteni őket, éppen a neologizmusok túltengése miatt. A túlzásba vitt purizmus pedig a nyelvcsere erősítő tényező lehet. A kérdés megtárgyalása során ezért fontos lenne szociolingvisztikai szempontokat is mérlegelni.

A 6. fejezetet egy Következtetések és feladatok című rész zárja, amely a mordvin nyelvészek számára a bibliafordításokban előforduló neologizmusok használatát, és egyáltalán a bibliafordítások nyelvének propagálását javasolja. Nem teljesen érthető, mi a szándéka a szerzőnek a következő mondattal: „Igen jó lenne, ha a bibliafordítások szókincsé közkincsévé válna a finnugor anyanyelvű ifjúságnak, mert ez jelentősen elősegítené a gyermekek nyelvi fejlődését, a módszerek és a magatartás visszahatna az anyanyelv nemzetivé (az oroszától eltérővé) válásában a tudomány, a közigazgatás, majd a jog terén is.” (127. oldal.) Az világos, hogy a bibliafordításokban alkalmazott módszerek, szóalkotási módok példaként szolgálhatnak a nyelvújítók számára, azonban az nem teljesen érthető, hogy mindez hogyan segítené elő a gyermekek nyelvi fejlődését?! Másrészt a bibliafordításokból éppen a modern élet fogalmai hiányoznak. Sokkal fontosabb lenne, hogy a városi hétköznaphoz kapcsolódó és a modern jelenségek megnevezésére szolgáló szókincs gyarapodjon.

7. Az Utószó: a mordvin nép és nyelv jövője című, utolsó fejezetben a szerző azt mutatja be, milyen változtatásokat kellene bevezetni például az irodalmi nyelvek helyesírásában, hogy létre lehessen hozni egy közös mordvin irodalmi nyelvet. Keresztes mindvégig azt hangsúlyozza, hogy az erza és a moksa közötti különbségek áthidalhatók, és hogy a két irodalmi nyelvet központi utasításra hozták létre. Az egész fejezet a szerző szubjektív elképzeléseit mutatja be, olyan kijelentésekkel például, hogy a moksa és az erza nyelvváltozatban jelentkező *š ~ č* megfelelésből adódó különbség nem okoz megértési zavarokat a másik változat beszélői számára. Véleményem szerint ahhoz, hogy ilyen típusú kijelentéseket tehessünk, végezni kellene egy széleskörű kutatást a mordvin beszélők között, amely megmutathatná, milyen nyelvi szinteken okozhat gondot a másik csoport nyelvhasználatának megértése, és egyáltalán milyen arányban vannak, akik közös irodalmi nyelvet szeretnének.

Ez a fejezet kifejezetten azon erza és moksa nyelvészek számára hasznos, akik törekednek a közös irodalmi nyelv kialakítására. A szerző ugyanakkor magyar párhuzamok alkalmazásával a magyar olvasók számára is átláthatóbbá teszi a kérdést és az általa felkínált megoldásokat.

Keresztes csak egy rövid bekezdés erejéig tér ki arra a problémára, hogy a mordvinok száma rohamosan csökken, és a városiasodás az eloroszosodást hozza magával. Az egységes irodalmi nyelv kialakításának, iskolai oktatásban való bevezetésének számos akadály merülhet fel, hiszen napjainkban éppen a kisebbségi nyelvek oktatásának visszaszorítását figyelhetjük meg, illetve a diaszpórák közösségei esetében például az is problémát jelent, hogy anyanyelvváltozatuk a sztenderdtől nagymértékben különbözik. Felmerül az a kérdés, hogy egy közös irodalmi nyelv kialakítása nem csak azt eredményezné-e, hogy erősödne az eloroszosodási folyamat, mivel a beszélőknek erőfeszítéseket kellene tenniük, hogy a közös irodalmi nyelvet megértsék. Egy ilyen lépést mindenképpen egy széleskörű helyzetfelmérő kutatásnak kellene megelőznie. Hiányolom ebből a fejezetből az orosz nyelv hatásainak ismertetését, valamint a nyelvi purizmus eredményeképpen kialakuló tendenciák bemutatását, illetve egy áttekintést arról, hogy mely tényezők erősítik a mordvin közösségben a nyelvváltási folyamatokat.

8. Az értekező fejezetek után egy epilógus, a bibliográfia, a betűk hangértékének leírása és a rövidítések feloldása következik. Az epilógusban a szerző személyes hangon biztatja a következő generációt a még megoldatlan problémákkal kapcsolatos kérdések kutatására és a korábbi leírások újragondolására. A felhasznált irodalmak részletes jegyzéke jó kiindulópontot adhat a mordvin nyelvváltozatok kutatói számára.

A kötetet A betűk hangértéke című rész egészíti ki, amely a fonetikában, fonológiában kevésbé jártas olvasó számára mindenképpen elősegíti a hangtani fejezetek megértését. A rövidítések feloldása című részben pedig többek között a

Keresztes által használt számkódok feloldása szerepel táblázatba rendezve, amely szintén megkönnyíti az új típusú jelölési rendszer befogadását.

9. Keresztes munkája nagyon alapos áttekintést ad a mordvin nyelvváltozatok rendszeréről és történetéről, magyar nyelven ez a legterjedelmesebb összefoglaló munka, amely az elmúlt évek kutatási eredményeit (habár nem minden részterület esetében) tartalmazza. Amellett, hogy a kötetet fontos összefoglaló és hiánypótló munkának tekintem, mégis néhány kritikai megjegyzéssel kell élnem.

A könyv felépítése és tartalma aránytalan, egyes részek részletesebben ki vannak dolgozva, míg például a szintaxist tárgyaló rész meglehetősen rövid.

Felmerül a kérdés, hogy a szerző kötetét tudományos monográfiának vagy inkább egyetemi tankönyvnek szánta-e. A kötet tankönyvjellegét erősíti, hogy a folyó szövegben elenyésző számban találhatunk hivatkozásokat, a továbbvezető irodalom a fejezetek végén szerepel. Következetlen a hivatkozások rendszere, ugyanis arra is találhatunk példát, hogy a szakirodalmi utalás a tudományos szakmunkáknak megfelelően szerepel a szövegben. Érdeemes lett volna egyfajta rendszerhez ragaszkodni.

Egyes fogalmak félkövér szedéssel ki vannak emelve a szövegből, ezzel a megoldással is inkább tankönyvekben találkozhatunk. Ugyanakkor a szerző olyan fogalmakat használ további magyarázat nélkül, amelyeket csak a finnugor nyelvek és a finnugrisztikai szakirodalom behatóbb tanulmányozása után lehet megérteni. A teljesség igénye nélkül: proto-lapp hipotézis (12. oldal), palatális attrakció (20), sandhi (21) lapp allegro-vokális (34) – a szövegben ezekre nem kapunk magyarázatot. A továbbvezető irodalomból ezeknek a terminusoknak a jelentése valószínűleg kideríthető, de egy tankönyvtől elvárható lenne, hogy ilyen alapvető fogalmakat megmagyarázzon.

Bevezető tankönyvben, amely alapvetően magyar anyanyelvűeknek, illetve magyarul szakszövegeket olvasó közönségnek íródott, meglátásom szerint nem illik idegen nyelvű szövegeket fordítás nélkül idézni. (Az 51. oldalon egy bekezdésnyi finn idézet szerepel fordítás nélkül.)

Ezenkívül kifogásolható az egyes finnugor népek külső elnevezéseinek alkalmazása. A külső elnevezések pejoratív voltára maga a szerző is felhívja a figyelmet a *mordvin* népnévről szólva, ugyanakkor a többi finnugor nép esetében következetesen a külső, szerintem megbélyegző elnevezést alkalmazza (például *cseremis* és *lapp*).

Összefoglalva Keresztes könyvét fontos hiánypótló munkának tekinthetjük, azonban ahogy ismertetésében Fejes is felvetette (<http://www.nyest.hu/renhirek/bevezetes-a-mordvin-nyelvezetbe>), felmerül a kérdés, kit tekint a szerző a könyv célcsoportjának. Egy következő kiadásban érdemes lenne ebből a szempontból egységesíteni a könyv arculatát.

Janurik Boglárka

**М. В. Мосин (отв. ред.):
Русско–эрзянский словарь**

Красный Октябрь, Саранск. 2012. 623 oldal.

A kisebb finnugor nyelvek közül a mordvin rendelkezik az egyik legtekintélyesebb szótárállománnyal. A mordvin és külhoni szerzők munkásságában négy szakasz különíthető el. A hőskort Nicolaes Witsen 1692-es mordvin–holland szójegyzéke, a 18. századi expedíciók során feljegyzett anyagok és Damaszkini püspök 1785-ös, 11 ezer címszót tartalmazó orosz–erza szótára jelenti. A 19. században a lexikográfiai munkák lendülete megtört, a hangsúly a bibliafordítások és egyéb vallási szövegek kiadására került, a század második feléből csak az August Ahlqvist (1861) és F. J. Wiedemann (1865) nyelvtanaihoz csatolt szólisták, ill. a Reguly gyűjtéseit kibővítve közreadó Budenz szójegyzéke (1866) említhető.

A harmadik szakasz a 20. század harmincas éveitől az ötvenes évekig tartott. Az első erza–orosz szótárak Rjabov (1930) és Evsev’ev (1931) nevéhez fűződnek. Ezeket négy olyan szótár követte, amelyek nagyon sokáig használatban voltak: Koljadenkov és Cyganov erza (1948, 1949), ill. Potapkin és Imjarekov moksa szótárai (1949, 1951). Ezeknek a szótáraknak a szóanyaga változó terjedelmű (15 és 40 ezer szó közöttiek), rengeteg orosz jövevényelemmel és ideologikus szókinccsel. Imjarekov mindezek mellett még két, iskolásoknak szóló kis terjedelmű moksa–orosz szótárt is megjelentetett (1953).

A szótárirás legújabb, a 20. század kilencvenes éveitől napjainkig terjedő szakasza a legtermékenyebb időszak. Először az erza–orosz nagyszótár (Serebrennikov et al. 1993), egy kisebb erza–orosz–erza szótár (Ščemerova 1993) és egy szintén kisebb terjedelmű moksa–orosz–moksa szótár (Ščankina 1993) jelent meg. Három évvel később látott napvilágot egy moksa iskolai szótár (Poljakov – Kelina 1996), majd nem sokkal később a moksa–orosz nagyszótár (Serebrennikov et al. 1998). Mindezek mellett az ezredforduló után egy erza–német kisszótár is megjelent (Mosin – Egorova 2002). Nemrég egy háromnyelvű (orosz–erza–moksa) szótár is megjelent (ennek csak az interneten közzétett változatát ismerem) (Ščankina et al. 2011).

Ami a nem mordvin(földi) szerzők 20–21. századi munkásságát illeti, itt is szép eredményeket lehet felmutatni. A magyar kiadványok sorát Juhász Jenő moksa szótára (1961) nyitotta, ezt Erdődi József és Zaicz Gábor erza szójegyzéke (1974), Keresztes László kresztomátiájának szólistája (1990) és Mészáros Edit nyelvkönyvének szójegyzéke (1998) követte. 1999-ben jelent meg Mészáros Edit és Raisa Širmankina kb. tízezer címszót tartalmazó erza–magyar szótára, amely átdolgozott, kibővített formában – mintegy 16 ezer szócikkkel – négy

évvel később a szombathelyi Lexica Savariensia sorozatban látott napvilágot. Mészáros lexikográfiai munkásságának csúcspontja a magyar–erza nagyszótár (Mészáros et al. 2008). 2003-ban jelent meg Molnár Judit moksa–magyar kis-szótára.

Finnországban szintén magas szinten művelik a mordvin lexikográfiát. A lista élére a mordvinisztika megkerülhetetlen alapműve, Paasonen nagyszótára kívánkozik, amely a neves finnugrista 19. század végi–20. század eleji gyűjtését tartalmazza, de csak 1990 és 1996 között jelent meg. A mordvin szótárak az ezredforduló táján Turkuban készültek: itt jelent meg az erza–finn (Niemi – Mosin 1995), a moksa–finn (Herrala – Feoktistov 1998; ugyanez Szaranszkban 2001-ben) és a finn–erza szótár (Alhoniemi – Agafonova – Mosin 2000). Ezek terjedelme 9 és 17 ezer szócikk között mozog.

A kétnyelvű szótárak, szójegyzékek mellett örvendetesen hosszú az egyéb szótárak sora is. Köztük vannak etimológiai, helyesírási, frazeológiai, szómagyarázó, helynévi és antonimaszótárak, ill. néhány szakszójegyzék (két botanikai és egy számítástechnikai füzetecske) is; ezekkel itt nem foglalkozom.

A kétnyelvű szótárak között a legújabb a Mihail Mosin főszerkesztésével 2012-ben megjelent, mintegy 30 ezer címszót tartalmazó Русско–эрзянький словарь (összeállítói: O. G. Borisova, N. V. Kazaeva, A. M. Kočevatkin, S. G. Motorkina, G. V. Rjabova és M. N. Živaeva). A továbbiakban ennek a szótárnak a bemutatására vállalkozom. Elemzésemben elsőként két, egymással szorosan összefüggő szempontot érvényesítek: milyen arányú az orosz szókincs és szerepelnek-e szótárban új, a modern kori nyelvújítás eredményeképp alkotott szavak, majd röviden megvizsgálom néhány szakterület szókincsét.

1. Az orosz szókincs felvétele, az orosz eredetű szavak mennyisége a kisebb finnugor nyelvek szótárírásának központi kérdése. Az nyilvánvaló, hogy a mordvinba az elmúlt évszázadokban beszüremkedett, mára a szókincs teljes jogú tagjává vált orosz elemeknek helye van a szótárakban, ám a korábbi szótárak szinte válogatás nélkül vették fel az orosz címszavakat. Ebben – a korszellemnek megfelelően – a negyvenes–ötvenes években készült szótárak jártak az élen. Például az 1951-ben kiadott orosz–moksa szótárban az *a* betű alatt 540 szó sorakozik, ebből számításaim szerint mindössze négynek (!) van megadva az „igazi” moksa megfelelője. Emellett 16 olyan szócikk van, amelyben az orosz mellett a moksa alak is fel van tüntetve (együttesen tehát az *a* betű mordvin szóállománya még a négy százalékot sem éri el!). A többi szó pedig vagy szintiszta orosz alak vagy csak kicsit van elmordvinosítva, a főnévi igenév képzője, valamely igeképző vagy esetleg a melléknévképző által.

Nem sokkal jobb a helyzet a kilencvenes évek szótáraiban sem. Az orosz elemek nagymértékben jelen vannak a nagyszótárakban (ez egy bizonyos szintig érthető is), de ugyancsak hemzsegenek a finnországi kiadványokban is (egyedül a

moksa–oroszl jelent kivételt, Feoktistov kitűnő szótárszerkesztési felkészültségének köszönhetően). A modern szótárakban feleslegesnek tűnnek az olyan „szovjet típusú” szavak (köztük rövidítések is), mint pl. (az 1995-ös erza–finn szótár adatai közül):²¹ *военрук* ’hadi tanár’, *военком* ’hadi komisszár’, *гаунтвахта* ’fő őrjárat’, *гранатомётчик* ’gránátos’, *ефрейтор* ’őrvezető’, *заговорщик* ’összeesküvő’, *империализма* ’imperializmus’, *капитализма* ’kapitalizmus’, *коллективизация* ’kollektivizáció’, *командир* ’parancsnok’, *командировка* ’kiküldetés’, *ленинизма* ’leninizmus’, *марксизма* ’marxizmus’, *фабзавком* ’gyári bizottság’ stb. Még akkor is, ha a szerzők az újságolvasás megkönnyítésével magyarázzák e szókincs beemelését.

Az ideologikus töltetű (és az ezzel összefüggő katonai) szavak aránya az új szótárban lényegesen kisebb, de azért még mindig szép számmal felbukkannak ilyen szavak, mint pl. (a *г-* és *д-* kezdetű szókincsből szemezgetve): *гвардеец* ’gárdista’, *гвардия* ’gárda’, *генерал-лейтенант* ’altábornagy’, *генерал-майор* ’vezérőrnagy’, *генералиссимус* ’generalisszimusz’, *генитаб* (*генеральный штаб*) ’vezérkar’, *гестапо* ’Gestapo’, *гимнастёрка* ’ingzubbony, gimnasztyorka’, *гитлеризм* ’hitlerizmus’, *главнокомандующий* ’főparancsnok’; *дезорганизатор* ’bomlasztó’, *дезорганизиция* ’bomlasztás’, *дезорганизовать* ’bomlaszt’, *дезорганизовывать* ’felbomlaszt’, *диалектика* ’dialektika’, *диверсант* ’diverzáns, felforgató’, *докапиталистический* ’kapitalizmus előtti’, *дореволюционный* ’forrdalom előtti’ stb. Nem hiszem, hogy a hiányuk pótolhatlan veszteséget okozna.

Ezt a sajátos szókincset leszámítva a vizsgált szótár szóállományáról összességében pozitív kép alakult ki bennem. A szótárszerkesztők egyértelműen igyekeztek csökkenteni az orosz eredetű elemek számát, s sok új szó megalkotásával igyekeztek emelni a „valódi” mordvin szókincs arányát (erről l. a következő pontban). Persze, teendő még így van rengeteg, ennek érzékeltetésére legyen elég néhány példa az *л-* betű elejéről: *лаборатория* ~ md. *лаборатория* ’laboratórium’, (a továbbiakban a „mordvin szót nem tüntetem fel, hiszen teljesen megegyezik az orosz alakkal) *лаванда* ’levendula’, *лавка* ’pad’, *ладанка* ’talizmán’, *лазоревка* ’kékcinege’, *лазурит* ’lazurkő’, *лайнер* ’menetrend szerinti hajó’, *лакей* ’lakáj’, *лампа* ’lámpa’, *лампас* ’lampasz’, *лампочка* ’kis lámpa’, *лангуст* ’languszt’, *ланолин* ’lanolin’, *ларь* ’faláda’, *латук* ’saláta’ stb.

Előbb-utóbb jó lenne megszabadulni az olyan „álmordvin” szavaktól is, mint pl. or. *жадничать* ’sóvárog’ ~ md. *жаднойгалемс*, *жадный* ’mohó’ ~ *жадной*, *жалеть* ’megsajnál’ ~ *жалямс*, *жалко* ’siralmasan’ ~ *жальстэ*, *жанр* ’műfaj’ ~ *жанра*, *жареный* ’sült’ ~ *жарязь* stb.

²¹ A finn jelentések helyett a könnyebb feldolgozhatóság kedvéért a magyar megfelelőket adom meg. Ugyanígy járok el az orosz és mordvin címszavak esetében is.

Jó lenne mordvin megfelelőket kitalálni például a következő szavakra (szintén csak két betű anyagából szemezgetve): *газета* 'újság', *гандбол* 'kézilabda', *география* 'földrajz', *геральдика* 'címertan', *героизм* 'hősiesség', *горчица* 'mustár', *гражданство* 'állampolgárság', *граница* 'határ', *губерния* 'kormányzóság', *дворец* 'palota', *дворянство* 'nemesség', *делегат* 'küldött' stb.

A korábbi gyakorlathoz képest fontos előrelépésként értékelem, hogy a szerkesztők az orosz címszó után nagyon sokszor két jelentést adtak meg: egy igazi mordvint és egy orosz. Ez első pillantásra talán nem tűnik jónak, azonban ha a szótárt egy nyelvújítási-nyelvtisztítási folyamat közbülső állomásának tekintjük, akkor ez mégis pozitívan értékelendő, hiszen a szerkesztők (végre!) nem elégedtek meg az orosz szó elmordvinosításával, hanem igyekeztek mordvin szavakat alkotni. Reméljük, a folyamat nem reked meg ezen a szinten, s a következő szótárakban az orosz párhuzamok már nem fognak szerepelni ilyen mértékben. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a szótár ebből a szempontból nagyon egyenetlen (ez összefügghet azzal is, hogy a kötet hét szerző munkája): az *φ*-betűs szavak között 74%-ra tehető azon szócikék aránya, melyekben a mordvin megfelelő mellett az orosz is meg van adva, a *ψ*-betűsök között ez az arány 32%, míg a *z*-betűvel kezdődők között csak 14%.

2. Örvendetes dolog, hogy ebben a szótárban nagyon sok a nyelvújítás eredményeképp létrejött szó. A szerkesztők szerencsére nem elégedtek meg az adott orosz szavak elmordvinosított megfelelőinek megadásával (l. az előzőekben), hanem nagyon sokszor maguk alkottak új szavakat. Ezek egy része természetesen ki fog hullani az idő rostáján, de a sikerültebb alkotások remélhetőleg meg fognak honosodni, gazdagítva – és egyúttal modernizálva – a mordvin szókinccset. A nyelv fennmaradásának ez elengedhetetlen feltétele, emiatt örömmel kell üdvözlönnünk minden jó szándékú kezdeményezést!

Az alábbiakban egy betű, az *φ*-anyagán mutatom be a nyelvújítás eredményeit. Ezt a betűt egyrészt azért választottam, mert ezzel a mássalhangzóval az oroszban sok idegen szó kezdődik, tehát jól fel lehet mérni az idegen szavak megmordvinosításának eredményeit, másrészt pedig e betű „felelőse”, a kitűnően képzett, magyarul is jól beszélő Nina Kazaeva nagyon sok szónak igyekezett megalkotni a mordvin megfelelőjét.

Keresztes László a finnugor nyelvek bibliafordításainak vizsgálata során a következő megállapítást tette: „A nagyobb írásos hagyományokkal rendelkező finnugor nyelvek (magyar, finn, észt) tömör kifejezéseket használnak, bőségesen élnek a szóképzés lehetőségével. [...] Az új, elvontabb fogalmak kifejezésére már megszilárdult formák szolgálnak. Középuton állnak a mordvin csoportok [...]. A 19. századi fordításokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy a mordvin is jó úton van a tömör fogalom- és szóalkotás irányában. Az irodalmi íráshagyományok híján a vogul és osztják fordítók csak nehézkesen tudják kifejezni a

bibliái fogalmakat. Ezekben találkozunk leggyakrabban a körülírásokkal.” (Keresztes 2009: 73.)

A vizsgált mordvin szótár anyaga is alátámasztja ezt a véleményt. A szótárban elég sok a körülírással alkotott új elem, de szép számmal találunk összetételeket, képzett alakokat és más, új jelentésben használt szavakat is.

A körülírások egy része kifejezetten jól sikerült, más részük nehézkes (ez teljesen természetes egy úttörő vállalkozásánál). Néhány példa: or. *фазан* 'fácán' ~ md. *мазый вирьсапараз* 'szép erdei tyúk', *факир* 'fakír' ~ *тол марто тамашань тейниця* 'tűzzel csodát (csodálatos dolgot) művelő', *факультатив* 'fakultatív' ~ *мелень коряс кочказь предмет* 'kedv szerint kiválasztott tantárgy', *фальшивомонетчик* 'pénzhamisító' ~ *аволь алжуксонь ярмаконь тейниця* 'nem igazi pénzt csináló', *фараон* 'fáraó' ~ *египетэнь кезэрень инязор* 'egyiptomi ősi nagyúr', *фаталист* 'fatalista' ~ *аполавтовикс эрямонь пес кемиця* 'a megváltoztathatatlan életben hívő', *феодал* 'hűbérúr' ~ *ламо модань кирдиця* 'sok földet birtokló' (de: *феодализм* 'feudalizmus' ~ *феодализма* 'ua. '), *фестиваль* 'fesztivál' ~ *кеняркс/эръгелема чи* 'az öröm/örvendezés napja', *филателист* 'bélyeggyűjtő' ~ (*почтань*) *маркань пурныця* '(postai) bélyeget gyűjtő', *филолог* 'filológus' ~ *келень-литературань содыця* 'nyelvet-irodalmat tudó' (de *филология* 'filológia' ~ *филология* 'ua. '), *философия* 'filozófia' ~ *пертьпелкстэ тонавтнема* 'környezetről tanító', *фиточай* 'gyógytea' ~ *ормаменьксэнь тикишестэ чай* 'gyógyító fűből tea', *фракция* 'frakció' ~ *партиянь членэнь вейсяндявкс* 'párt tag[ok] szövetsége', *фрегат* 'fregatt' ~ *военной иневенч* 'hadihajó [nagycsónak]', *фургон* 'furgon' ~ *вельтыязь крандаз* 'befedett kocsi (szekér)', *футбол* 'labdarúgás' ~ *пильгеоскасо налксема* 'láb labdával játék', *фуфайка* 'pufajka' ~ *ватань потмо марто оришамопель* 'vatta belsejű ruha'.

Ötletesek a kopulatív összetételek: *фауна* 'állatvilág' ~ *унжат-ракшат* 'bogarak-jószágok', *флора* 'növényvilág' ~ *чувтот-тикишет* 'fák-füvek'. Remélhetőleg meghonosodik a *факел* 'fáklya' ~ *толкель* 'tűznyelv', *фанера* 'furnérlemez' ~ *чова лаз* 'vékony deszka', *фантазия* 'fantázia' ~ *арсемань сюнавчи* 'gondolatgazdagság', *фейерверк* 'tűzijáték' ~ *толонь налксема* 'ua.', *физкультура* 'testnevelés' ~ *рунгонь виевгавтома* 'test erősítése', *флаг* 'zászló' ~ *масторкодст* 'országszövet, országvászon', *форум* 'fórum' ~ *покиш промкс* 'nagy gyűlés', *флакон* 'flakon' ~ *суликань кедьгине* 'üveg edényke', *фланель* 'flanel' ~ *чевте кодст* 'lágyszövet'. Az összetételek, szintagmák között találunk „hibrid” (mordvin + orosz) megoldásokat is, ezek nem túl szerencsések, pl. *фармакология* 'gyógyszertan' ~ *ормаменькстэ наука* 'gyógyszerről tudomány', *физик* 'fizikus' ~ *физикас чаркодиця* 'fizikához értő', *фольклор* 'folklor' ~ *раскень поэзия* 'népi költészet', *фотовыставка* 'fotókiállítás' ~ *фотографиянь невтнема* 'ua.'.

Néhány szó új jelentést kapott: *фукция* 'fikció' ~ *манчема* eredetileg: 'becsapás, megtévesztés', *фильтр* 'szűrő, filter' ~ *недямо* eredetileg: 'szürés'.

Vannak persze olyan szavak is, bőséggel, amelyeknek a szerkesztők nem találták meg a mordvin megfelelőjét. Ez a munka még várat magára...

3. A továbbiakban néhány szakterület szókincsét vizsgálom meg. Az általam választott szakszókincsek: nyelvészet, kémiai, sport és számítástechnika. Sajnos, a szótárszerkesztés egyenetlensége itt erősen kiütözik, ugyanis a címszó után megadott besorolások szerfölött esetlegesnek tűnnek. A nyelvújítás vizsgálatára újszerűsége miatt kitűnően alkalmas számítástechnika szókincséről le kellett mondanom, ugyanis a szótárban mindössze egy szó mellett találtam meg e minősítést (or. *байт* 'bájt' ~ md. *байт*). Ez azért is furcsa, mert a közelmúltban jelent meg egy kitűnő orosz–mordvin számítástechnikai szószerkesztőjének, Svetlana Motorkinának a tollából (értékelését l. Maticsák 2012). Szintén nehezen értelmezhető a „sport” besorolást kapott szavak halma: az ilyen minősítésű szavak listája az *л* betűnél megszakad, az *р* alatt egy bukkan fel, majd a szótár vége felé ismét feltűnik ez a besorolás. Mindez a „több kéz” munkájának egyenetlenségéből fakad, itt bizony nagy szükség lett volna egységes szerkesztési elvekre.

A szótárban 27 szó kapta meg a „sport” minősítést. Közülük hatnak van csak mordvin megfelelője: or. *бегун* 'futó' ~ md. *чишця* 'ua.'; *болельшик* 'szurkoló' ~ *мялявтыця* 'gondoskodó' (régis szó más jelentésben); *баскетбол* 'kosárlabda' ~ *куймоекско налксця* 'kosárlabdával játék', *бега* 'futás' ~ *чийнемаско пелькстамот* 'futásban versenyzések', *лидерство* 'vezető pozíció' ~ *васенце тарка*, *васенцекс/икеле молема* 'első hely, elsőként/elül haladás'; *фол* 'fault, szabálytalanság' ~ *налксемань коень/лувонь коламо* 'a játék szabályának elrontása' (körülírással). Hibrid alak a *легкоатлет* 'könnyűatléta' ~ *шожда атлет* 'ua.' és a *конькобежец* 'korcsolyázó' ~ *конькаско киракстница* 'korcsolyával csúszó'. Egytucatnyi azoknak a szópároknek a száma, ahol az orosz címszó után mordvin és orosz (ill. orosz és mordvin – arra nem tudtam rájönni, van-e a sorrendnek és a zárójelezésnek jelentősége) megfelelők állnak, pl. *биатлон* 'sílövészet, biatlon' ~ *сокско чиемань ды леднемань пелькстамот*, *биатлон* 'sífutás és lövészet versenyei, biatlon', *бокс* 'bokszt' ~ *мокинаско пелькстамо/тюрема*, *бокс* 'ököllel versenyzés/harc, bokszt', *брасс* 'mellúszás' ~ *брасс (кедень апак таргсе мештень лангсо уема)* 'kéz nélkül húzással mellen úszás', *старт* 'start' ~ *ушодома*, *старт* 'kezdet, start', *жокей* 'zsoké' ~ *жокей (парсте ардтница)* 'jól vágató'. Kilenc olyan címszót találtam, melynek mordvin „megfelelőjeként” az orosz szó szerepel, pl. *волейбол* 'röplabda', *ракетка* 'ütő', *теннис* 'tenisz', *хоккей* 'hoki' stb.

A kémiai jelölt szakszavak száma 44. Közülük 35-nek nincs mordvin megfelelője, pl. *берилл*, *бериллий*, *бром*, *водород* 'hidrogén', *гелий*, *йод*, *кад-*

мий, кальций, кислород 'oxigén', *ксенон, лакмус, литий, магнезия, скипидар* 'terpentin', *углевод* 'szénhidrát', *углекислота* 'szénsav', *углерод* 'szén', *фосфор, фтор* 'fluor', *хлор, хлороформ*. Érdekes, hogy még az oxigénnek és a hidrogénnek sincs mordvin neve, de a kénnek van: *палыкандал*. A fennmaradók között van olyan, amely új jelentést kapott (*кислота* 'sav' ~ *чапано* 'savanyú > sav'), van szó szerinti megfelelés és körülírás egyaránt (*нерастворимый* 'feloldhatatlan' ~ *а солыця, ачоворявиця* 'nem olvadó, nem keveredő', *нестойкий* 'bomlékony, illanó' ~ *аволь аштиця, курошто ёмиця* 'nem létező, gyorsan eltűnő', *фосфат* 'foszfát' ~ *фосфоронь чапамонь/кислотань сал* 'a foszfor savas sója').

A szótár 74 szava került be a nyelvészeti terminusok csoportjába. Ebből 16-nak van csak mordvin megfelelője, 20-ban a mordvin mellett az orosz is meg van adva, 11 hibrid kifejezés, míg 27-nek nem sikerült mordvin megfelelőt találni. A nyelvújítók a nyelvészeti szakszókincs fejlesztése terén az elmúlt években szép eredményeket értek el (l. pl. Sirmankina – Zaicz 2001; Zaicz – Sirmankina 2002; Zaicz – Butilov 2004), az új szavak, szóalkotások közül sok ebbe a szótárba is bekerült. Gyakori, hogy a szóalkotók egy köznyelvi szót ruháznak fel új jelentéssel (és esetenként új képzővel), pl. *звук* 'hang' ~ *гайт* (< *гайтгемс* 'cseng, hangzik, hallatszik, szól'), *склонение* 'névszóragozás' ~ *полавтнема; спрягать* '(igét) ragoz' ~ *полавтнемс* (< *полавтнемс* 'cserél'), *словосочетание* 'szóösszetétel' ~ *валсюлмавкс* (< *вал* 'szó', *сюлмамс* 'köt, megköt'), *восклицательный знак* 'felkiáltójel' ~ *серьгедема теишкс* (< *серьгедемс* 'kiált, felkiált', *теишкс* 'jel'), *долгота* 'hosszúság' ~ *таргавома* (*таргавомс* < kihúzódik, megnyúlik'), *ударение* 'hangsúly' ~ *вачкодъкс* 'ütés, csapás'.

Ötletes lelemény a *лексика* 'szókincs' mordvin megfelelője, a *валпарго* (< 'szókosár'). Hasonlóan jó: *калька* 'tükörszó' ~ *валъютавкс* (< 'szóátvezetés'), *идиома* 'idióma' ~ *кеме сюлмавкс* 'kemény összetétel [kötés]', *предлог* 'előjárószó' ~ *валикелькс* (< *икеле* 'elő'), *предложение* 'mondat' ~ *валрисьме* 'szólánc'. Nem igazán sikerült viszont a *лабиализация* 'labializáció' mordvin megfeleltetése (*турвань вельде ёвтамо* 'szájon keresztül mondás'), sem a *местоимение* 'névmás' szóé (*лия лем* 'másik név' és *лемполавкс* 'névcserélés'). Ugyancsak nem teljesen jó a *синоним* 'szinonima' fordítása (*малавикс вал* 'közeli szó'). Zavaró, hogy a *морфема* 'morféma' és a *слог* 'szótag' megfelelője ugyanaz: *валтелькс* 'szórész'. A körülírásokon is van még mit csiszolni: *инверсия* 'inverzió' ~ *велявтозь валонь молема лув* 'megfordított szó menés rend', *морфология* 'morfológia' ~ *валонь формадо тонавтнема* 'a szó alakjáról tanítás'. Nem igazán tudom értelmezni a *сложное слово* 'összetett szó' megfeleltetését: *стакалгаавтозь вал* (< *стакалгаавтомс* 'nehézzé tesz') – ehelyett talán jobb lenne a finn–erza szótár által javasolt *вейсэвал* (*вейсэ* 'együtt'). Éppenséggel elfogadható a *глагол* 'ige' és a *существительное* 'főnév' fordítása: előbbi *тевлем* 'tkp. a 'csinálás neve' (< *тев* 'tett, tennivaló,

teendő’), utóbbi *лемвал* ’névszó’, de jobb lenne egységesebb névadást alkalmazni (esetleg *теввал* és *лемвал*?).

A szótárszerkesztők komoly munkát végeztek a nyelvészeti szakszókincs mordvinná tétele érdekében, de sajnos, sok szó lefordíthatatlanul maradt. A szerkesztők figyelmébe ajánlom Raisa Širmankina és Zaicz Gábor javaslatait, ők nagyon sok szónak igyekeztek megtalálni az erza megfelelőit.

4. Összességében a szótár mordvin anyagáról nagyon pozitív benyomásom alakult ki. A szótár szóanyaga modern (habár nem ártott volna számúzni végre a szovjet időköt idéző ideologikus, nem mordvin szóállományt), a szerkesztők egyértelműen törekedtek minél több orosz elemet mordvinra fordítani, szép eredménnyel. Ez a kiadvány jelentős lépés a nyelvújítás, a modern szókincs megteremtésének hosszú, rögös útján. Reméljük, a folytatás hasonlóan jó színvonalú lesz.

Nagy örömmel látom azt is, hogy óriási mértékben javult a könyvek külalakja is: az érdeklődők szép kötésű, áttekinthető szerkezetű, felhasználóbarát tipográfiával készült könyvet vehetnek a kezükbe.

Irodalom

- Ahlqvist, August (1861), Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichnis). Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Sankt-Petersburg.
- Alhoniemi, Alho – Agafonova, Nina – Mosin, Mihail (2000), Suomalais–ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Red October, Saransk.
- Budenz József (1866), Mordvin közlések. NyK 5: 81–238.
- Damaskin [Дамаскин] (1785), Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, именно россиян, татар, чувашей, мордвы и черемис. Nyomtatásban: Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.], Русско–мордовский словарь. Наука, Москва, 1971.
- Erdődi József – Zaicz Gábor (1974), Erza-mordvin szójegyzék. ELTE BTK Finnugor jegyzetek XXI. Budapest.
- Erdődi József (1968), Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). ELTE BTK Finnugor jegyzetek XIV. Budapest.
- Evsev’ev, M. E. [Евсевьев, М. Е.] (1931), Эрзянь–рузонь валкс. Москва.
- Feoktistov, Aleksandr – Herrala, Eeva [Феоктистов, Александр – Херрала, Эва] (2001), Мокшень–финнэнь валкс. Mokšalais–suomalainen sanakirja. Красный Октябрь, Саранск.

- Herrala, Eeva – Feoktistov, Aleksandr (1998), *Mokšalais–suomalainen sanakirja. Мокшень–финнонь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58.* Turku.
- Imjarekov, A. K. [Имяреков, А. К.] (1953), *Мокшанско–русский словарь начальной школанди. Мордовскяй книжной издательствась, Саранск.*
- Imjarekov, A. K. [Имяреков, А. К.] (1953), *Русско–мокшанский словарь для начальной школы. Мордовское книжное издательство, Саранск, 1953.*
- Juhász Jenő – Erdélyi István (1961), *Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest.*
- Keresztes László (1990), *Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.*
- Keresztes László (2009), *A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. FUD 16: 57–90.*
- Koljadenkov, M. N. – Cyganov, H. F. [Коляденков, М. Н. – Цыганов, Х. Ф.] (1948), *Русско–эрзянский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.*
- Koljadenkov, M. N. – Cyganov, H. F. [Коляденков, М. Н. – Цыганов, Х. Ф.] (1949), *Эрзянско–русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.*
- Maticsák Sándor (2012), *С. Г. Моторкина: Словарь терминов по информатике на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ информатикань терминтнэнь валкс. FUD 19: 234–238.*
- Mészáros Edit (1998), *Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középhaladóknak (Marija Imajkina közreműködésével). JATEPress, Szeged.*
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (1999), *Erza-mordvin–magyar szótár. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 8. Szeged.*
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza (2003), *Erza-mordvin–magyar szótár. Második, átdolgozott, bővített kiadás. Lexica Savariensia 6. Savaria University Press, Szombathely.*
- Mészáros Edit (szerk.) – Motorkina, Svetlana – Kazaeva, Nina – Felföldi Ágnes – Sirmankina, Raisa (2008), *Magyar–erza-mordvin szótár. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 11. Szeged.*
- Molnár Judit (2003), *Moksa-mordvin–magyar szótár. Lexica Savariensia 8. Savaria University Press, Szombathely.*
- Mosin, M. V. – Egorova, A. S. [Мосин, М. В. – Егорова, А. С.] (2002), *Эрзянь–немецень валкс. Ersä–deutsches Wörterbuch. Красный Октябрь, Саранск.*
- Niemi, Jaana – Mosin, Mihail (1995), *Ersäläis–suomalainen sanakirja. Эрзянь–финнэнь валкс. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku.*

- Paasonen, Heikki (1990–1996), *Mordwinisches Wörterbuch*, Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. I–IV. LSFU XXIII.
- Poljakov, O. E. – Kelina, A. N. [Поляков, О. Е. – Келина, А. Н.] (1996), *Русско–мокшанский школьный словарь*. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Potapkin, S. G. – Imjarekov, A. K. [Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.] (1949), *Мокшанско–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1949.
- Potapkin, S. G. – Imjarekov, A. K. [Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К.] (1949), *Русско–мокшанский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1951.
- Rjabov, A. P. [Рябов, А. П.] (1930), *Эрзянь–рузонь валкс*. Москва.
- Serebrennikov, B. A. – Buzakova, R. N. – Mosin, M. V. [Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В.] (1993), *Эрзянь–рузонь валкс*. Эрзянско–русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва, 1993.
- Serebrennikov, B. A. – Feoktistov, A. P. – Poljakov, O. E. [Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е.] (1998), *Мокшень–рузонь валкс*. Мокшанско–русский словарь. Русский язык – Дигора, Москва.
- Sirmankina, Raisza – Zaicz Gábor (2002), *Mordvin nyelvészeti terminusok*. FUD 9: 131–144.
- Ščankina, V. I. [Щанкина, В. И.] (1993), *Мокшень–рузонь валкс*. Русско–мокшанский словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Ščankina, V. I. – Kočevatkin, A. M. – Mišina, A. M. [Щанкина, В. И. – Кочеваткин, А. М. – Мишина, С. А.] (2011), *Русско–мокшанско–эрзянский словарь*. Рузонь–мокшень–эрзянь валкс. Рузонь–мокшонь–эрзянь валкс. Поволжский центр культур финно-угорских народов. Саранск. <http://www.library.saransk.ru/fu/grant/slovar.pdf>
- Ščemegeva, V. S. [Щемерова, В. С.] (1993), *Эрзянь–рузонь валкс*. Русско–эрзянский словарь. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Wiedemann, F. J. (1865), *Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache (nebst einem kleinem mordwinisch-deutschen und deutsch–mordwinischen Wörterbuch)*. Sankt-Petersburg.
- Witsen, Nicolaes (1692), *Noord en Oost Tartarye, ofte bondigh ontwerp van eenige dier landen, en volken, zo als voormaels bekend zyn geweest*. Amsterdam.
- Zaicz Gábor – Butilov, Mikol (2004), *A mordvin nyelvészeti teminológia kérdései*. FUD 11: 141–154.
- Zaicz, Gábor – Širmankina, Raisa [Зайц, Габор – Ширманкина, Раиса] (2001), *Основные образования мордовской лингвистической терминологии*. CIFU IX/6: 431–437.

Pantermöller, Marko: Der finnische Abessiv

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 80.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2010. 235 oldal.

Marko Pantermöller könyve, a Greifswaldi Egyetemen 2008-ban megvédett habilitációs értekezésének nyomtatott változata. Az értekezés opponensei voltak: Kaisa Häkkinen (Turku), Jyrki Kalliokoski (Helsinki) és Sirkka-Liisa Hahmo (Greifswald). Már ez a névsor is garantálja a mű magas tudományos színvonalát.

A könyvnek alcíme is van, amely rövid összefoglalása a szerző céljának: Ein Kasus zwischen spontanem Wandel und gezielter Sprachpaltung [Egy eset a spontán változás és a céltudatos nyelvtervezés között]. A munka célját a szerző részletesebben is kifejti (11–12). Mielőtt ennek ismertetésére rátérnénk, célszerűnek látszik megvilágítani a probléma hátterét.

A mai finn irodalmi nyelv nyelvtanai számon tartanak egy abessivus (finnül abessiivi) elnevezésű esetet, amelynek ragja *-tta/-ttä*, pl. *raha-tta* 'pénz nélkül'. A mai finnben ugyanezt a funkciót tölti be az *ilman* prepozíció, pl. *ilman rahaa* 'pénz nélkül'. Mint a példából látható, az *ilman* partitivust vonz. A tapasztalat azt mutatja, hogy az esetrag használata a mai nyelvben rendkívül ritka, helyette a prepozíciós szerkezetet használják.

A dolgozat célja, hogy nyomon kövesse az abessivus alakjának és használatának fejlődését a finn irodalmi nyelv egy kb. 360 évig tartó időszakában (11). A kezdő időpont kb. 1540, vagyis Mikael Agricola²² irodalmi munkásságának kezdete, a végpont pedig a 20. század eleje, a mai finn irodalmi nyelv kialakulásának kora. Az abessivusi funkció kifejezésével kapcsolatos problémák persze nem Agricola korában keletkeztek, hanem sokkal korábban. Az abessivus esetragja valószínűleg finn-permi eredetű, erre utalnak a permi nyelvekben megtalálható párhuzamok. Az *ilman* prepozíció a közfinnben keletkezett, hiszen ebben a funkcióban megtalálható a többi balti-finn nyelvben is (17–27).

Ami az abessivusrag eredetét illeti, az alapnyelvi **-ptA* vagy **-ktA* fosztóképzőből származik, amelyhez egy **-k* lativusrag kapcsolódott (28). Az is lehetséges, hogy a ragnak a finnben volt egy lativusragos és egy lativusrag nélküli változata is. A helyzet ugyanis az, hogy a finn nyelvjárásokban és a régi irodalmi nyelvben²³ az abessivusragnak több változata van: *-tA'*, *-tA*, *-ttA*. Az első válto-

²² Mikael Agricola turkui evangélikus püspök volt a finn nyelvű írásbeliség megteremtője. Ő írta az első finn ábécés könyvet, az első katekizmust, és finnre fordította az Újszövetséget és a Zsoltárokat.

²³ A kb. 1540 és kb. 1820 között használt írott finn nyelvről van szó, amelynek finn elnevezése: *vanha kirjasuomi*, Pantermöllernél *das alte Schriftfinnisch*. Magyarul talán *írott ófinn* lenne a korrekt elnevezés.

zatban a felső vessző a gégezárhangot jelöli. Ez a hang ma is a finn fonémarendszer tagja, de írásban nem jelölik és korábban sem jelölték. Ezért a régi szövegek esetében csak ritkán lehet megállapítani meglétét. Így ilyen példát láthatunk Pantermöllernél (29): *yhdetäckän awuta* 'ohne alle Hilfe'.²⁴ Ebben az adatban a *-täc-* az abessivus ragja. A *c* betű hangértéke persze *k* és tulajdonképpen a gégezárhang allofónja. A finn gégezárhang ugyanis asszimilálódik az őt követő mássalhangzóhoz. Az abessivusrag említett három változata közül csak az első vezethető vissza egy **-k* lativusra végződő előzményre. A másik kettő esetében nem lehet megmagyarázni az esetleges lativusrag eltűnését.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az abessivusrag *-tA* változata azonos alakú a partitivusrag erős fokú alakjával.²⁵

Az abessivusrag geminátát tartalmazó változata az írott ófinnbén és a nyelvjárásokban is meglehetősen ritka. A nyelvjárások közül csak a periférikus helyzetű északiban és a délkeletiben fordul elő.

A probléma lényegét jól megvilágítja a következő példa, amely Agricola bibliafordításából származik: *Ilman Isete / ilman Eitiä / ilman sughuta* 'apa nélkül, anya nélkül, rokonság nélkül'. Ebben az 'apa' és a 'rokonság' szavak abessivusban állnak, az 'anya' szó viszont partitivusban, holott ezt a különbözőséget semmi sem indokolja. Pantermöller éppen azt vizsgálja, hogy hogyan és miért alakult ki a mai helyzet, vagyis az *ilman* kizárólagos partitivusi vonzata, illetve a *-ttA* abessivusrag kizárólagos használata.

Ismerkedjünk meg ezek után közelebbről Pantermöller könyvével. Az informatív előszót (Vorwort, 9) első fejezetként a Bevezetés (Einleitung, 11–14) követi. Ebben felvázolja a problémát és munkája szerkezetét, illetve felsorolja a finn abessivusszal kapcsolatos korábbi kutatásokat. Ez a pont meglehetősen rövidre sikerült (mindössze 17 sor!). Némiképp indokolja a szerző eljárását, hogy a tárgyaló részben bőségesen idézi és kommentálja a témával foglalkozó korábbi szerzők véleményét, illetve hogy a könyv harmadik fejezete teljes egészében tudománytörténeti jellegű.

A második fejezet (Die doppelte Markierung der Abessivität, 15–100), az abesszivitás kettős jelölésével foglalkozik. Ezt a gazdag tartalmú fejezetet további hat alfejezetre osztotta a szerző. Ezek részletes ismertetésére nincs lehetőség, ezért csak néhány érdekesebb részletet emelek ki.

²⁴ Magyarul 'minden (szó szerint: egyetlen) segítség nélkül'.

²⁵ A zöngétlen explozívákat érintő fokváltakozás a finn morfonológia egyik jellegzetes vonása. Nyelvtörténeti szempontból a fokváltakozás a szuffixumokban megjelenő explozívákra is kiterjed. Ez azt jelenti, hogy pl. a partitivus erős fokú alakja *-tA*, a gyenge fokú pedig *-A*. Az erős fokú alakot főhangsúlyos (első) szótag, illetve mássalhangzós tő után használják. De természetesen vannak kivételek.

Az abesszivitás kettős jelölésének (*ilman* + abessivus) kialakulásával kapcsolatos elképzelések közül azt tartom legvalószínűbbnek, hogy az *ilman* (ez az alak tulajdonképpen az *ilma* 'levegő' főnév instruktívusragos alakja) eredetileg nyomatékosító szerepű határozó volt az abessivusragos alakok mellett. Vagyis az *ilman rahatta* eredetileg azt jelenthette 'levegőnyi pénz nélkül' vagyis 'annyi pénze sincs, mint a levegő, egyáltalán nincs pénze'. Ez a szerkezet tehát már a közfinn alapnyelvben kialakulhatott. Az *ilman* prepozícióvá válását és a mai irodalmi nyelvben kizárólagos partitivusi vonzatát több tényező okozhatta. Ezek közül a legfontosabb talán az abessivus- és a partitivusrag homonímiájának kialakulása volt. Ez hozzájárulhatott az egyébként is ritkán használatos abessivusrag marginalizálódásához, és ahhoz, hogy az *ilman* vegye át az abesszivitás kifejezésének feladatát. Ezáltal prepozíció vált belőle, a prepozíciók pedig a finnben többnyire partitivust vonzanak. Ezek a tényezők kölcsönösen erősítették egymást. A 4. alfejezetben (33–53) a szerző részletesen elemzi az abesszivitás kifejeződését Agricola szövegeiben, illetve az 1642-ben megjelent első teljes finn bibliafordításban.

Az 5. alfejezetben (54–85) azt vizsgálja a szerző, hogyan változott az *ilman* vonzata az idők során, pontosabban 1584 és 1810 között. A vizsgálat alapjául a helsinki Hazai Nyelvek Kutatóközpontjának (Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus) elektronikus korpusza szolgált, pontosabban ennek jogi és közigazgatási szövegei (asetustekstit), amelyek 2006 májusában kb. 666 ezer szóalakot tartalmaztak. Ebből gyűjtött ki a szerző a számítógép segítségével kb. 1700 olyan szövegrészt, amelyben az *ilman* előfordul. Az így kapott anyagot négy részre osztotta (1584–1675, 1676–1720, 1721–1765, 1766–1810), megvizsgálta és statisztikailag összesítette az *ilman* vonzatait. A tendencia egyértelmű, a vizsgált időszakban folyamatosan nő a partitivusi vonzatok aránya. A szerző hangsúlyozza (84), hogy ez a megállapítás egyértelműen csak írott nyelvre vonatkozik, a nyelvjárássok tarkább képet mutatnak.

A 19. században, Pantermöller kifejezésével a nyelvtervezés századában (Jahrhundert der Sprachplanung), élénk vita folyt a finn nyelvészek között az *ilman* vonzataról. L. erről a szerző összefoglaló táblázatát (86). A táblázatból kitűnik, hogy 1852-ig az abessivusi vonzat állt az első helyen, 1860-tól azonban egyértelműen a partitivusi vonzatot preferálják a szerzők, bár az abessivusi vonzatot is megengedik. A szerző itt idézi Setälä 1880-as mondatát: „Abessiiivin vahvikkeena käytetään *ilman*, esim. *Silloin ilman syyttä itkin, ilman vaivoitta valitin...* Tavallistemmin kuitenkin *ilman*-sanaa seuraavasti partitiivi, etenkin jos sanalla on attribuutti.” [Az abessivus nyomatékosítására használatos az *ilman*, pl. 'Akkor ok nélkül sírtam, fájdalom nélkül panaszkodtam...'. Általában azonban az *ilman*-szót partitivus követi, különösen ha a szónak jelzője van.] Csak a mondatban 1952-es 13. kiadásához fűzte hozzá Sadeniemi, hogy a mai irodalmi nyelvben az abessivusi vonzat nem helyes.

A könyv harmadik fejezete (Die Entwicklung der Abessivendung im 19. Jahrhundert, 101–194) az abessivusrag 19. századi történetével foglalkozik. Pontosabban azzal, hogyan vélekedtek a korabeli finn nyelvészek az abessivusrag fent említett allomorfjainak használatáról. A problémát az jelentette, mint arra fent már utaltam, hogy az írott ófinnben és a nyelvjárások többségében a *-tA* alak használatos. Ez azonban azonos alakú volt a partitivus erős fokú alakjával. Dönteni kellett tehát, hogy a formálódó modern finn irodalmi nyelvben milyen alakú legyen az abessivusrag. A szerző mintegy két tucat nyelvész véleményét ismerteti Renvalltól (1815) Ahlqvistig (1874). A véleményeket táblázatban is összefoglalja (166–169). Ebből kitűnik, hogy a tanulmányozott szerzők enyhe többsége foglalt állást a *-ttA* allomorf mellett. Véleményüket többnyire arra alapozták, hogy így megszűnik a homonímia a két rag között, illetve hogy nyelvtörténetileg a *-ttA* alak az eredetibb. A mai helyzet ismeretében látjuk, hogy ez az álláspont győzött. Kissé cinikusan azt is hozzátehetnénk, hogy a győzelem nem sokat ért, mert a mai nyelvből az abessivusrag egyértelműen eltűnőben van, és valószínűleg hamarosan végleg átadja helyét az *ilman* + partitivus konstrukciónak.

A dolgozat negyedik fejezete (Suffixvarianz und Suffixalternanz in den finnischen Dialekten, 197–214) az abessivusrag nyelvjárási változataival foglalkozik. A 195. lapon közölt színes térkép jól mutatja ezek elterjedését a finn nyelvterületen. A szövegben jól megválasztott példák illusztrálják a nyelvjárási sajátosságokat. A példák a Helsinki Egyetem Finn Nyelvi Tanszékének alaktani archívumából (Muoto-opin arkisto) származnak. – A rövid, mindössze két lapos 5. fejezet (Schlussbetrachtung, 217–218.) a dolgozat legfontosabb eredményeit összegzi. A könyvet szokásos módon az irodalomjegyzék (219–235) zárja.

Bevallom, amikor kezembe vettem Marko Pantermöller könyvét, nem hittem volna, hogy a finn esetrendszer egyik szerény, marginális tagjáról ilyen érdekes és tartalmas, helyenként kifejezetten izgalmas tanulmányt lehet írni. A szerző nagyon alapos munkát végzett, a választott témát minden szempontból körüljárta, állításait, megállapításait sok és jól megválasztott példával illusztrálta, illetve támasztotta alá. Mondhatná valaki, hogy a példák esetében könnyű dolga volt, hiszen a finn kollégák szorgalmának hála, egy sor elektronikus archívum állt rendelkezésére, az eddig említettekén kívül pl. a korai modern finn korpusz, a Helsinki Egyetem újságarchívuma 1771–1890 stb. A példák kiválasztása, elemzése, kommentálása persze sok munkát igényelt, és ezt a munkát a szerző kiváló minőségben végezte el. Külön meg kell említeni, hogy minden példát és idézetet németre fordított, ami különösen a régi szövegek esetében nem lehetett könnyű dolog.

Pantermöller könyve módszertani szempontból is tanulságos, tehát azok is haszonnal forgathatják, akiket a nyelvtörténeti kutatás módszertana, illetve a nyelvi változások mechanizmusa érdekel. Feltéve, hogy a mai angomán világban még olvasnak németül.

Csúcs Sándor

Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás

A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2010. 259 oldal + 1 térkép, 1 fotó.

A nyelvtörténet szemináriumokon időről időre felmerül a kérdés: lehet-e még újat mondani a Tihanyi alapítólevélről Bárczi Géza kimerítő alaposágú monográfiája (1951) után? A nyelvemlék születésének 950. évfordulója 2005-ben bebizonyította, hogy lehet. A jubileum ismét felélénkítette a tudományos érdeklődést a forrás iránt: sorra jelentek meg a vele foglalkozó tanulmányok, többek között az ünnepi alkalomból rendezett konferencia előadásai (Érszegi szerk. 2007); a nagyközönség figyelmére is számot tartó ünnepi kötet immár második kiadását is megélte (Zelliger 2011²), sőt egy azóta megvédett doktori (PhD) disszertáció is született a témában (Szentgyörgyi 2010). E sorba illeszkednek a bemutatandó kötet szerzőjének az írásai is, melyek végül akadémiai doktori értekezésének, később e monográfiájának alapjává váltak. A felpezsdült légkör a kutatók közötti örvendetes együttműködést, az együtt gondolkodást is elősegítette. Ezt tükrözi többek között az is, hogy Hoffmann István elemzései során nagyban támaszkodik az alapítólevél Szentgyörgyi Rudolf által e kötetben is közzétett latin szövegére, illetve általa készített magyar fordítására (21–38).

Bárczi említett művéhez képest a bemutatandó kötet egyik legfőbb újdonsága eltérő szemléletmódja: míg az előbbi elsősorban nyelvtörténeti, az utóbbi inkább helynévtörténeti szempontból közelít tárgyához. E két nézőpont persze nem választható el élesen egymástól; inkább csak hangsúlyeltolódásról van tehát szó, amelynek azonban számos új eredményt köszönhetünk. A másik nagy újdonság a két monográfia között eltelt időből adódik: Bárczival szemben Hoffmann Istvánnak már segítségére lehettek időközben elkészült történeti-etimológiai és nyelvjárási szótáraink (TESz, EWUng, ÚMTsz stb.), névtáraink (FNESz⁴, CsnSz, ÁSznt, KMHsz), valamint az érintett megyék földrajzinév-gyűjteményei is. Ezek adatai természetesen nagy szerepet játszottak az etimológiák pontosításában és az egyes szórványok lokalizációjában.

A szerző a rövid módszertani bevezetőt (11–19) és a forrásközlést követően a birtokok leírásának sorrendjében haladva vizsgálja meg az egyes szórványokat. Etimológiáira jellemző, hogy nem akar mindenáron dönteni: minden korábban felmerült lehetőséget alaposan körbejár, egyeseket az újabb adatok fényében saját véleményével is megtámogat, időnként újabb eredeztetési lehetőségeket is felvet, másokat pedig megkérdőjelez; bátran vállalja akár azt is, hogy elemzése végén mindössze annyit tudjon határozottan kijelenteni: a név bizonytalan eredetű. Hiszen mint Pais Dezső megfogalmazta: „Egy óvakodó bizonytalanság töb-

bet érhet, mint egy hamis vagy alaptalan – akár pozitív, akár negatív irányú – bizonyosság” (1960: 103–104).

Az elemzés újdonsága, hogy a szórványok szövegbeli funkcióját veszi alapul. Az utóbbi évtizedben ugyanis – részben éppen a szerző munkásságának köszönhetően – nyilvánvalóvá vált, hogy a szórványemlékek interpretációjában sem nélkülözhető a szövegszintű vizsgálat, a vulgáris nyelvű elemek latinba illesztésének módja ugyanis szerepet játszik a szórványok morfológiai alkatának megítélésében, a feltehető élőnyelvi változatok kimutatásában. Ezért az elemzés folyamatosan tekintettel van a szórványok kettős természetére: arra, hogy alakjukon egyrészt az élőnyelvi névhasználat, másrészt pedig a korabeli írásbeli, oklevelezési gyakorlat is nyomot hagyhatott. Ennek következtében a szórványok nemcsak a hajdani névhasználók, hanem a scriptorok nyelvi lenyomatai is, hűen tükrözve azok nyelvjárását, latin és vulgáris nyelvű ismeretét, a nyelvi presztízsviszonyokat, az oklevelezési szokásokat stb. Ennek a ténynek a szem előtt tartása több szempontból is elengedhetetlen: egyrészt szerepe lehet egy-egy szórvány tulajdonnéviségének megítélésében, másrészt pedig a névadó közösség etnikai megítélésében. A tulajdonneveket ugyanis tulajdonjogi szerepük miatt igyekeztek változatlanul lejegyezni, így azok inkább a helybeliek nyelvhasználatát tükrözik. Ezzel szemben a köznevekhez nem fűződött ilyen jogi érdek, ezért azok sokkal inkább a lejegyző nyelvét jellemzik. A vulgáris nyelven közölt tulajdonnevekből elvileg tehát nagyobb biztonsággal következtethetünk a névadó közösség etnikumára, mint a közzavakból (habár a névkeletkezés időbeli vonatkozásainak felderítése nélküli etnikai rekonstrukció ezek esetében is téves következtésekre vezethet; bővebben l. később). A tulajdonnevek és a közzavak egymástól való, a lehetőségekhez képest világos elhatárolása emellett a szerző által alkalmazott névtipológiai és névrendszertani elemzésnek is előfeltétele, ezért alapvető fontosságú feladat.

A magyar nyelvű elemek latinba illesztésének módját vizsgálva Hoffmann István több későbbi szórványemlékünket, így például a Tihanyi összeírást (1211) és az alapítólevél 15. századi interpolált változatát is figyelembe veszi. Átfogó szemléletére jó példát nyújt a *balatin* ~ *bolatin* elemzése (48–49), melynek kérdéses *-i*-jét eredeztetve a szerző a latinizálást is felveti lehetőségként. Elmélete alátámasztására áttekinti az összes ismert *Balaton*-szórványt, valamint egyéb latinizált helynevek példáját is megemlíti (pl. *Debrecin*, *Orodin*, *Zegedin*). A középkori oklevélírás latinizáló gyakorlatának a bemutatása (pl. a *thelena* kapcsán) emellett a néhány, korábban latin eredetűnek tartott név etimológiájához is közelebb viszi az olvasót. Ezek vizsgálata során a szerző a névadói helyzet rekonstrukcióját is megkísérli, hiszen egy helynév eredete a névadók adott nyelvi tudását, nyelvhasználatát feltételezi; ez pedig bármely Kárpát-medencei helynév esetében igencsak kétségessé teszi a latinból való származtatás helyességét (vö. pl. 204–205).

Nemcsak az etimológiában, hanem a szórványok morfológiai szerkezetének megítélésében is hozhat újat az oklevelezési gyakorlat vizsgálata. Ennek révén mutatható ki például, hogy a *kert hel*-t a korábbi értelmezésektől eltérően valószínűleg nem így, együttesen, azaz kétrészes névként kell felfognunk: a *hel* sokkal inkább a magyar szó és a latin szöveg „lexikális szintű egybesimítását”, a szónak a szövegbe való zökkenőmentes beillesztését szolgálhatta (84–85).

A szövegszintű vizsgálat a helynevek lokalizációjában is segítséget nyújthat. A szerző több korábbi, a nevek téves azonosításából fakadó lokalizációt is módosít annak fényében, hogy a birtokok leírása milyen rendben, milyen nyelvi viszonyító eszközökkel történik az oklevélben. Ennek számon tartásával ugyanis még a pontosan nem azonosítható helyek is nagyjából behatárolhatókká válnak. A birtokok Hoffmann István által kikövetkeztetett elhelyezkedését a kötet végén található színes, a lokalizáció biztosságának fokozatait is tükröző, jól áttekinthető térkép mutatja be. Bár egy-egy név etimológiája elvileg az általa jelölt hely azonosítása nélkül is megállhat, a lokalizáció megkönnyítheti, illetve biztosabbá teheti az eredeztetést, hiszen lehetővé teszi a szórványnak az ugyanazon objektumra vonatkozó későbbi névadatokkal való összevetését. Emellett a lokalizáció természetesen az etnikai rekonstrukció egyik alapja is, így a szerző már csak azért sem tekinthet el tőle, mert egyik, már a bevezetőben megfogalmazott célja éppen az adott szórványok etnikumjelölő szerepének a vizsgálata.

A névszociológiai szempontok mellett Hoffmann István a névtipológia és a névrendszertan eszközét is felhasználja vizsgálatai során, nagyban támaszkodva a korábban általa kidolgozott helynévelemzési modellre. Míg Bárczi idejében a mikrotoponimák még kevésbé kerültek a névkutatók látóterébe, az azóta végzett megyei gyűjtések eredményeit közreadó kötetek számos kiegészítő adattal szolgálnak a mai vizsgálatok számára. Mivel az alapítólevél szórványainak nagy része ebbe a csoportba sorolható, az e gyűjteményekben fellelhető, a szórványokkal azonos alakú, illetve hasonló morfológiai felépítésű nevek természetes módon adják az összevetés lehetőségét. Ennek a szerző mind az etimológia, mind a névrendszertani elemzés során hasznát veszi. Az utóbbi az etnikai rekonstrukció szempontjából is lényeges, hiszen az egyes helynévfajtáknak eltérő az etnikumjelölő erejük. Ugyanakkor a névrendszertani elemzés a műben nemcsak eszköz, hanem cél is. Lévén a Tihanyi alapítólevél a legkorábbi, viszonylag nagy mennyiségű hiteles adatot szolgáltató oklevelünk, ráadásul adatai több megyére kiterjedő négy birtokkörzetről származnak, és többféle természeti és ember által alkotott környezetre utalnak, e nyelvemlékünk tekinthető a legjobb alapnak a forrásokból rekonstruálható legrégebbi magyar helynévrendszer megismeréséhez.

Bár a feldolgozás a történeti személynévkutatók sajnálatára vállaltan csak a nyelvemlék helynévi szórványaira terjed ki, az elemzés természetesen nem nélkülözheti a személynévtani szakirodalmat sem, hiszen – mint a névrendszertani elemzés rávilágít – a tárgyalt nevek jó része személynévi eredetű. Ezek vizsgálata-

tában Hoffmann István a korábbi kutatókkal szemben már támaszkodhatott az említett személynévtárak adataira, így a korábbi sejtéseket példákkal is megtámogathatta vagy megkérdőjelezte. A személynévek kapcsán a szerző többször is hangsúlyozza, hogy ezek eredetéből semmiképp sem következtethetünk a helynévadók etnikumára (pl. 77, 161, 228). A személynévtan kutatói szintén régóta hangoztatják már ezt az evidenciát, hiszen a tulajdonnevek a közszavakhoz hasonlóan vándorolhatnak a nyelvek között, és ugyanazon alakban élhetnek több nyelvben is. Ennek ellenére történettudományi munkákban elő-előfordul, hogy a tulajdonnevek eredetére egész elméleteket építenek a magyarság etnikai eredetét, valamint más népekkel való kapcsolatait illetően; a szerző több alkalommal is jelzi ezek tarthatatlanságát.

A névtan interdiszciplináris jellegét jól tükrözi, hogy az elemzés gyakran a társtudományok nyújtotta lehetőségeket is kihasználja. Így például a *fuk* tárgyalása során (56–60) a szerző számos történeti földrajzi ismeretet és adatot is megmozgat a korabeli természeti környezet rekonstruálása érdekében, ez ugyanis megkönnyítheti a szó tulajdonnéviségének megítélését, jelöletének lokalizációját. A társtudományok segédszerepük mellett maguk is profitálhatnak a monográfia eredményeiből; közülük leghangsúlyosabban természetesen a történettudomány, hiszen a mű számos adattal és megállapítással járul hozzá az érintett területek 11. századi etnikai helyzetének feltárásához.

A fenti rövid bemutatásban természetesen nem vállalkozhattam a szerző által bemutatott egyes etimológiák vagy azonosítások részletes tárgyalására; ehelyett inkább arra törekedtem, hogy legalább megközelítő képet adjak a feldolgozás rendkívüli adatgazdagságáról, alapos és sokoldalú módszertani háttéréről. Ezek ugyanis az egyes eseteken túlmenően is példát mutatnak arra, milyen nagy és széleskörű ismeret szükségeltetik középkori szörványaink tudományos igényű vizsgálatához, s módszertani tanulságaik más nyelv- és névtörténeti források feldolgozásában is iránymutatók lehetnek. Hoffmann István kötete ennek köszönhetően nemcsak a Tihanyi alapítólevél irodalmát gazdagította, hanem annak is újabb bizonyosságát adta, hogy a modern névtani szemlélet új szempontokkal járulhat hozzá a nyelvtörténeti kutatáshoz, tovább erősítve ezáltal a két tudományterület régóta tartó együttműködését.

Irodalom

- ÁSznt = Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza (1951), A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CsnSz = Kázmér Miklós (1993), Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- Érszegi Géza (szerk.) (2007), Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany.
- FNESz⁴ = Kiss Lajos (1998), Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KMHSz = Hoffmann István (szerk.) (2005–), Korai magyar helynévszótár (1000–1350). 1–. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Pais Dezső (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: Mikesy Sándor – Pais Dezső (szerk.), Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Akadémiai Kiadó, Budapest. 93–105.
- Szentgyörgyi Rudolf (2010), A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. PhD disszertáció, kézirat, Budapest. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbe1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf [2011. 11. 30.]
- Zelliger Erzsébet (2011²), A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma. (1. kiadás: 2005.)

Slíz Mariann

**É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.):
Nyelvelmélet és diakrónia**

Szent István Társulat. Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója,
Budapest–Piliscsaba. 2011. 246 oldal.

A kötet címe tökéletesen fedi a tartalmát: a nyelvelmélet és a diakrónia tudományterületének az összekapcsolása jelenik meg minden itt közölt tanulmányban. Mindez azért különösen figyelemre méltó, mert ez a fajta társítás egyáltalán nem tekinthető megszokottnak a magyar nyelvészeti hagyományban. Az e kötetben megjelent tanulmányok vagy klasszikus nyelvtörténeti kérdéseket dolgoznak fel modern nyelvészeti elméletek alkalmazásával (ilyen például Hegedűs Attilának a magyar igeragozás kialakulásáról írt cikke); vagy éppen ellenkezőleg: modern (többnyire generatív) nyelvészetben fontos kérdéseket tanulmányoznak a nyelv történeti aspektusát is bevonva az adott vizsgálatba (pl. Hegedűs Vera kötéselméleti kérdéseket feszegető tanulmánya az ómagyar kori *maga* névmás esetében). Amint azt az ebben a kötetben megjelent tanulmányok tökéletesen bizonyítják, a modern nyelvelméleteket a diakróniával összekapcsoló szemléletmód mindkét fél számára rendkívüli lehetőségeket nyújt: rengeteg olyan érdekes jelenség van a nyelvtörténetben, amely ma már nem, vagy nem ugyanúgy műkö-

dik, így érdekes kihívást jelenthet egy univerzalitásra törekvő elmélet számára; illetve a modern nyelvészet kérdésfeltevései olyan jelenségekre is ráirányíthatják a figyelmet, amelyekre korábban a nyelvtörténészek nem figyeltek fel.

A kötet az azonos címmel megrendezett konferencián elhangzott előadásokon alapul, melyet 2010. november 16–17. között tartottak a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A tanulmányok hossza általában 10 és 20 oldal között ingadozik, és bár Cser András latin nazálisokkal foglalkozó írása mindössze 6 oldalnyi terjedelmű, ez mindössze annyit jelent, hogy a szerzőnek ennyi helyre volt szűksége gondolatai kifejezetten frappáns megfogalmazásához.

A kötet felépítését tekintve számomra nem volt mindig világos, hogy miért az adott sorrendben követik egymást a tanulmányok. Különösen igaz ez az aspektus kérdéseit feszegető két írásra (Geröcs Mátyás és Horváth Laura tollából), melyek egymástól kissé távol kerültek. Kiss Jenő cikke viszont, melyben a nyelvi változások mozgatórugóit keresi, kiváló bevezető, hiszen ennek az egész kötet hátterében megbújó jelenségnek a magyarázatát keresi. Hasonló elméleti kérdéseket feszeget Kálmán László, Rebrus Péter és Törkenczy Miklós fonológiai témájú tanulmánya is, így számomra logikusabb lett volna, ha ez a tanulmány Kiss Jenő után kap helyet, átvezetve az olvasót az elmélettől a konkrét jelenségek tárgyalása felé, hiszen az említett szerzők az analógia szerepét a nyelvi változásban már egy konkrét példán keresztül világítják meg (a semleges magánhangzók szerepének vizsgálatával a magyar elölési harmóniában). Jó, hogy egymás mellé került viszont Tóth Ildikó és Nádasdi Péter tanulmánya, melyek egy-egy ma már nem produktív ige(név)i konstrukciót (*ballagtodban*, illetve *isten adta, magva szakadt*) tárgyalnak, amelyek elemzési szempontból igazán érdekes elméleti kérdéseket vetnek fel.

Szervező elvként az figyelhető meg, hogy a kötet elején azon tanulmányok kaptak helyet, melyek nem a magyar nyelvvel foglalkoznak: Cser András és Kiss Sándor egy-egy latin jelenséget vizsgál, Domokos György az északolasz dialektusokban kötelező alanyi névmás kialakulását tárgyalja, míg Eitler Tamás egy angol szórendi változást vesz göröcs alá. Ezen cikkeket követik a magyar nyelvi jelenségeket tárgyaló írások. A két szakasz között kiváló átvezetést jelent Gugán Katalin írása, amelynek témája a tagadás és a tagadás szerinti egyeztetés története az ugor nyelvekben, hiszen a magyar legközelebbi nyelvrokonairól szólva már felmerülnek magyarral kapcsolatos kérdések is.

A kötet egyik feltétlenül kiemelendő vonása, hogy arányaiban kifejezetten sok mondattani tárgyú írást tartalmaz, bár természetesen a klasszikusabbnak számító hangtani, illetve morfológiai témájú írások is helyet kaptak benne. Mindez azért fontos, mert a mondattan az a nyelvi terület, amelyről a hagyományos nyelvtörténeti írásokban a legkevesebb szó esik.

Mondattani témát fejt ki É. Kiss Katalin, aki egy a generatív nyelvészetben kiemelkedően fontos területről, a szórendről ír, pontosabban arról, hogy „mi

válthatta ki az ősmagyar kor folyamán az ugor alapnyelvből örökölt igevégű mondat szerkezet [...] (topik)(kvantor)(fókusz)VX-ként való újraelemzését” (9. o.). Bácskai-Atkári Júlia a magyar hasonlító mellékmondatok élén lejátszódott szintaktikai változást tárgyalja, és szintén a mondattan a témája a korábban már említett Hegedűs Veronika által írt kötéselméleti tanulmányának, valamint Gerőcs Mátyás, illetve Horvát Laura aspektussal foglalkozó írásának, akárcsak Eitler Tamás angol szórendi témájú cikkének. A korábban már szintén említett ige(név)i konstrukciókat tárgyaló két tanulmány (Tóth Ildikóé és Nádasi Péteré) is ehhez a területhez tartozik.

A kötet bevezetőjének áttekintését minden olvasó számára határozottan javasolom, mert ebben minden tanulmány lényege röviden és frappánsan össze van foglalva, így az érdeklődő olvasó könnyen kiválaszthatja, hogy mi az, ami leginkább érdekli. A különféle cikkekhez írt rövid összefoglalók mellett az egyik szerkesztő, É. Kiss Katalin néhány, az írásokat nagyobb összefüggésbe helyező mondata is figyelmet érdemel, melyek pontosan azt világítják meg, hogyan illik az adott cikk egy adott (generatív, nyelvtipológiai stb.) elméletbe, illetve magába a kötetbe.

A kötetben olyan írások is helyet kaptak, melyek nemcsak témájuk, de a kutatásban alkalmazott módszertanuk miatt is érdekesek. Így például Eitler Tamás tanulmányában szociológiai nézőpontból és komoly statisztikai elemzéseket bevetve tárgyalja az angol V2-es és V3-as szórendjének versenyét, míg Juhász Dezső a nyelvföldrajz irányából közelíti meg a nyíltabbá válás klasszikus kérdését romániai magyar területen.

A tanulmányok mindegyike a maga módján innovatív, hiszen a modern nyelvészet eszköztárát nyelvtörténeti jelenségek leírására használja, és ez egyáltalán nem tekinthető (még) szokványosnak; így méltán lehet érdekes mind a nyelvtörténészeknek, mind az elméleti nyelvészeknek.

Farkas Judit